

DERSİM'İN KISA TARİHİ

Seyfi Cengiz

Tağar ve Kutu vadilerinde Taş Çağı insanı tarafından barınak olarak kullanıldığı anlaşılan inler, tarih-öncesinden beri Dersimde insan topluluklarının yaşadığına işaretler.

Pulur köyü (Çemişgezek) civarında 1960ların sonunda yapılan kazılarda tarıma ve yerleşik yaşama geçişi başlatan Neolitik Çağa (M.Ö. 8000-5000) ve Erken Tunç Çağına (M.Ö. 5000-1200) ait bulgulara rastlanmıştır.

Mazgirt, Bağın (Palin), Palu, Peri, Çemişgezek, Sağman, Pertek, Ovacık, Kemah ve Kiği gibi yerleşmeler Dersimin en eski sitelerinden birkaçıdır.

HİTİT VE ASUR KAYITLARI

Küçük Asyanın bilinebilen en eski sakinleri Hattiler ve Hurrilerdir.

Tarih devrinde Dersimde Hitit, Asur, Muşki, Urartu (Hurri), Med, Akamen, Makedon, Roma, Part, Bizans, Sasani ve Arap yönetimlerine tanık olunur.

Ortaçağlarda başka halklar görünür sahnede.

Dersimde tarih çağı Hititler ve Asurlarla, daha kesin şekilde Urartularla başlatılabilir.

1937-1938 soykırımı sürerken Dersim içinde Hititlerden kalma yazıtlar bulunmuştur.

Bugünkü İç Dersim (Tunceli) ve çevresinin Hititler çağındaki adı Balabitin'dir. Dersim adı farklı biçimler altında Akamenler ve Geliler (Orontesler) çağından itibaren görünür. Belirli dönemlerde kısmen veya tamamen Supa/Sophene (Ermenicede Tsopk), Mananalı, Achlisene (Ermenicede Ekeleats), Khozan ve Çemişgezek gibi adlarla bilinir.

Balabitin (Balahovid) adının Ermeni tarih ve coğrafyasındaki karşılığı Palunidir.

Bu adı Hitit yazıtlarından biliyoruz. Hitit kayıtlarına göre Balabitin, Hitit Konfederasyonuna dahil bir eyalet ve prenslikti. Halkına Bala (Pala), diline Balaik (Palaik) denirdi. Balaik, Hitit başkentindeki yazıtlarda kullanılan sekiz dilden biriydi. Bu diller Hititçe, Luwice, Hattice, Hurrice, Palaik, Akadca, Sümerce ve Mitanniler tarafından Hurricenin yanısıra kullanılan Aryan diliydi. Bunlardan Hititçe, Luwice ve Palaik, dilbilimciler tarafından Hint-Avrupa dil grubuna dahil edilmektedir.

Dersim ve çevresinde Hititler zamanı kadar erken bir tarihten itibaren bugünkü gibi Mamakan, Deylemi ve Gelilerin varlığına işaret eden verilerle karşılaşılır. Hitit yazıtlarında bahsi geçen Mannalar (Mandakuni, Amatuni), Mamakanlarla ilişkili olmalıdır. Aynı yazıtlarda karşılaştığımız Timilkiya ve Angl adları Dımilileri ve Gelileri hatırlatır. Timilkiya, Malatyaya bağlı modern Darendenin Hitit kayıtlarındaki adıdır. Mısır yazıtlarında Angl, Hitit kayıtlarında Ingalawa, Grek ve Roma kayıtlarında Angeltun veya Ingilene şekli altında karşılaştığımız Angl adı da, Eğil, Geli ve başka biçimler altında halen yaşamaktadır. İlk Ermenistan monarşilerini kuran Oronteslerin asıl adı Angldır. Bu adla bilinen bir kent sonraki çağlarda Dersim içi ile birlikte Sophene krallığının bir parçası olarak çıkar karşımıza. Hitit imparatorluğu çöktüğünde (M.Ö. 1200), bu yıkılışa rol oynayan Muşkilerin (Frigler?) adı duyulur. Asuryaya tabi Yukarı Fırat bölgesi ve Murat Suyu boyları (Azzi ve Purulumzi bölgeleri) Muşkiler tarafından işgal edilir. Asur imparatorluğunun sınırlarına kadar dayanan bu Muşki istilası, Tiglat-Pileser I döneminden elli yıl kadar önceye rastlar. Asur kaynaklarında bu istilacılara Muşkiler, Taballar veya Kaskalar diye referans verilerek bir Muşki (Maski) ve Tabal (Geç Hitit?) özdeşliği kurulur.

Asur kıralları elli yıl boyunca Muşkilerle uğraştılar.

Sonunda Tiglat-Pileser I, onları yenilgiye uğratarak Alzi ve Purukuzzi bölgelerini tekrar Asur imparatorluğuna dahil eder (M.Ö. 1113/1120).

Bu seferi sırasında Tiglat Pileser I'in girdiği yerlerden biri de Muzridir.

Onun kayıtları Muşki istilasından önce Dersimin Asur hakimiyeti altında bulunduğunu kanıtlar. Muşkilerin yenilgiye uğratılması üzerine Dersimde Asur hakimiyeti restore edilir. Hitit kayıtlarının Bala (Pala) dediği Dersim halkı, M.Ö. 9uncu yüzyıl Asur kaynakları tarafından Muşki olarak adlandırılır. Bu tanımlama Tiglat-Pileser I'nin yendiği ve kovduğu kaydedilen Muşkilerin sonunda Dersim ve çevresinde tutunup yerleştiklerine işaretir. Dersim sentezinde bir Asuri (Süryani) ögenin varlığı kesindir. Bunun en açık kanıtı Dersimin Aşuran (Asuriler) aşiretidir. Asur kırallarının kayıtlarında Salmaneser I'den itibaren Dersim ve çevresinde aşına olduğumuz Muzri, Gilkhi, Gilzan, Tsugi (Tuskhan, Tuskan, Tsukhi), Zimaki, Lukhi, Perri gibi halk, aşiret, kent ve bölge adlarına rastlarız. Bunlardan Muzri, Dersimde bir aşiret, ırmak ve dağ adı olarak karşılaştığımız Munzur adının bir şekli olup Asuryalı koloniler tarafından taşınmış görünür. Munzurun Asurice bir sözcük olduğu dil, tarih ve coğrafya otoriteleri arasında yaygın bir görüştür. Asur yazıtlarında bu terime Muzri, Muzur, Muzrai, Muzuri, Muzurai ve Muzur; İbranicede Mazor, Mizraim ve Misraim; Persçede Mudraya; Arapçada ise Mısr (Mısır) olarak rastlanır. Muzriyi fethettiğini kaydeden Asur kralı Salmaneser I, kendisini Musri fatihi olarak tanımlar. Tiglat-Pileser I de Muzri ülkesini fethettiğini söyler. Salmaneser II'de ise Muzri ülkesinin haracını/vergisini tahsil ettiği kaydı vardır. Asur kralları Tiglat-Pileser II, Sargon, Sennacherib, Asurbanibal ve Nebuchadnezzarın yazıtlarında Muzri, Behistun yazıtlarında ise Mizar adı geçer. Munzur sözcüğünün bu şekillerinden bir bölümü bugünkü Mısıra, bir bölümü de Ermenistanda Dicle ötesinde bir bölgeye, çok büyük olasılıkla Dersime veya bir kesimine referanstır.

DERSİM'DE URARTU MİRASI

Dersimde Hurri kalıntılarına dair en kesin veri Dersimdeki Urartu mirasıdır. Hititlerin halkına Bala, Asurların Muşki dediği Dersim ve çevresi, M.Ö. 9. veya 8. yüzyıldan itibaren Urartu kırallığının sınırlarına dahildir. Urartular, Hurrilerin bir koluydu. Subartu, İşuva ve Mitani gibi adlar da Hurrilerle ilişkilendirilir.

Mazgirt, Palu, Bağın, Varto civarındaki Kayalidere, Altıntepe, Aznavur ve Kömürhandaki Urartu kalıntıları, Dersim ve çevresinde Urartu varlığı ve egemenliğinin kanıtlarıdır. Bağındaki Urartu yazıtlarından birinde Urartu kralı Menuanın bölgedeki fetihleri anlatılır. Mazgirt adı bile, bir görüşe göre Urartulardan kalmadır.

Böylece Dersim ve çevresi hakkında Urartulardan itibaren daha kesin konuşabiliriz. Dersimde tarih çağını (yazılı tarihi) Urartu krallığı ile başlatmak, bu kırallığı Kırmanciye tarih anlatımında bir başlangıç, coğrafi ve siyasi bir çerçeve olarak almak makul bir seçimdir. Yaşadığımız coğrafyanın politik birliği tarihte ilk kez Urartular tarafından kurulmuştur.

M.Ö. 7inci yüzyılın İskit ve Kimmer istilaları Urartu tarihinde önemli bir konaktır. Bu tarihten sonra Urartu toprakları ilkin Medlerin, daha sonra da Medleri deviren Akamenlerin (Eski Farmlar) eline geçer.

ERMENİSTAN'DA GELİLER VE DEYLEMİLER

Kaynaklar Akamenler çağında İranın yedi büyük evinden/aşiretinden bahseder. Bunlardan biri Hydarneslerdir. Ermenistan, Akamenlere bağımlı hale geldiğinde bu eve mensup Oronteslerin yönetimi altındadır.

Orontes, Avesta dilinden gelme İrani bir sözcüktür. Anlamca ulu (yüce, kahraman) demektir. Pehlevicede Arvand, Ermenicede Hrant (veya Erwan, Arawan), Yunancada Orontes şekline girer.

Ermenistan ve Dersim adları Urartu topraklarının bir bölümü üzerinde ilk kez Oronteslerin yönetimi altında görünürler. Bu an Ermenistan ve Dersim tarihleri için bize daha somut bir başlangıç noktası sağlar.

O halde Ermenistan ve Dersim tarihleri bakımından Oronteslerin etnik kimliği önemlidir.

Kimdir Orontesler?

Bu sorunun cevabı Ermeni geleneklerinde ve Ermenistan şeceresinde mevcuttur.

Ermenistanda İran dini Zerdüştlüğün egemen olduğu peryoda ait en eski ve orijinal Ermeni gelenekleri, Orontes evinin/aşiretinin Angl soylu olduğunu söyler. Angl, bahsi geçen dönemin

Ermenistan güneş tanrısıdır aynı zamanda.

Geleneğin dedikleri bu kadarla sınırlı değil. Çünkü en eski Ermeni şecerelerinde Angl sözcüğü sık sık Gel ve/veya Gelam olarak da kaydedilir.

Bu etnik adlar Mısır, Hitit, Asur, Grek ve Roma kayıtlarında da sıkça geçerler.

Uzatmadan söylenirse, Yunan kaynaklarının Orontesler dedikleri bu satırların yazarına göre Geliler ve Deylemlerdir.

Angl, Gel, Gilan ve Eğil gibi aşiret, halk ve yer isimleri onlarla ilişkilidir. Urartu toprakları üzerinde Ermenistan ve Dersim adlarının her ikisi de onlarla birlikte görünmüştür.

Bu an Dersim tarihi bakımından çok önemli bir referans noktasıdır.

TC devletinin sınırları içindeki Dımılki konuşan topluluklar (Kırmanclar, Zazalar ve Dımılliler) geneli itibariyle bu stoka dahildir. Onların bu yakadaki tarihleri Yunan kaynaklarının Orontesler dediği Geliler ve Deylemlerle başlar. Akamenler zamanının ilk Orontes hanedanlığından Selçukların gelişine kadar Ermenistanda değişik adlar altında ağırlığını hep duyuran bir Geli/Dımılı (Angl,Orontes) varlığı sözkonusudur. Selçuklulardan biraz önce, 1021 yılında, Ermenistan Alevi Deylemlerin yeni bir istilasına tanık olmuştur. Dersim sentezinin ana etnik damarı bu zemine oturur ve tarihsel bir süreklilik gösterir.

Devamlılık arzeden bu ana damarın başlangıcı ve seyri izlenmeden Ermenistan ve Dersim tarihleri hakkında sağlıklı bir fikir edinilemez.

İlk Ermenistan hanedanlığı Akamenler zamanında Geliler (Orontesler) tarafından kuruldu. Onu izleyen Sophene, Arataşes, Kommagene, Bagarat, Artsruni, Gnuni (Gini); Sason (Sanasar), Varazhnuni ve Arzanene gibi ünlü Ermenistan evleri ve prenslikleri de Gelilerden (Orontesler) gelmedirler. Tüm bu evler/aşiretler ve prenslikler kendi orijinal geleneklerine göre Angl (Geli) soyludurlar. Ama bu ilk sözlü geleneklerini eski dinleri Zerdüştlüğü bırakıp Hristiyanlığı benimsedikten sonra kayda geçtiler. Bu nedenle bu kayıtlarda pagan döneme ait geleneklerini yeni dinin bakış açısına göre revize ettiler. Böylece Oronteslerin ve Orontes soylu bütün evlerin Angl (Gel) soylu olduklarını söyleyen gelenek de diğerleri gibi bu dönemin kayıtlarına değiştirilerek girdi. Bu gerçek atlanırsa Ermenistan ve Dersim tarihlerinin başlangıçları karanlıkta kalır.

Gelilerle Deylemlerin Ermenistanda Orontesler adı altındaki tarihleri kurdukları hanedanlıklardan izlenebilir.

Bu konuda başvurulacak başlıca kaynaklar şunlardır:

Orontesler tarafından kurulan Commagene kralığının yöneticilerinden Antiochus İin Nemrut Dağındaki yazıtı, Xenophonun Anabasis ve The Cyropaedia adlı kitapları, coğrafyacı Strabonun ve Ermeni tarihinin babası olarak tanınan Moses Khorenatsinin eserleri.

Bu kaynaklarda ilk Orontesler hakkında hayli bilgi vardır.

Bu hanedanlığın bilinebilen ilk yöneticisi Akamenlere bağımlı olarak yöneten Orontes İdir.

Xenophonun onbinlerinin Babilden hareketle Ermenistan üzerinden Trabzona uzanan ricatları sırasındaki Ermenistan kralı Odur (M.Ö. 401/400).

Dersim adı da Derxene/Xerxene şekli altında ilk kez onbinlerin geri çekilişini anlatan Xenophonun bu kitaplarında görünür.

Akamen imparatorluğu Büyük İskenderin orduları tarafından yıkıldı.

Böylece Ermenistanda Makedonlar (Selefkoslar) dönemi başladı.

Büyük İskender öldükten (M.Ö. 323) sonra geride bıraktığı imparatorluk onun dört generali arasında otuz yıldan çok süren iç savaşlarda dört parçaya bölündü.

Hepsi İrani bir karakter taşıyan Pontus, Kapadokya ve Kommagene monarşileri bu iç savaşların sürdüğü sıralarda veya hemen sonrasında doğdular. Ermenistan da başlangıcından beri İrani bir hüviyete sahipti. Ermenistan, Pontus ve Kapadokya bölgeleri Med ve Akamen istilalarından Roma işgaline dek İrani aidiyetlerini büyük ölçüde korudular.

İlk Orontes hanedanlığı Makedonyalı III. Antiochus tarafından yıkıldı (M.Ö. 200). Ama çok geçmeden

Küçük Ermenistan (Dördüncü Ermenistan) olarak bilinen coğrafyada III: Antiochusun satrapı

Zariadris (Zareh) tarafından Sofene olarak bilinen bir diğer Orontes krallığı kuruldu (M.Ö. 200/190).

Zariadris, ilk Orontes hanedanlığının son yöneticisi Orontes IVün yeğeniydi. Kendisinden sonra

Sofene (Supa, Sufnaye) tahtına oğlu Artaşes oturdu. Adı Artok, Artaxiad, Artaşat ve Artaxerxes gibi

çeşitli şekiller altında görünen Artaşes de, Makedonyalı III: Antiochusun satraplarından biriydi. Bir

zaman sonra onun tarafından Büyük Ermenistan (Doğu Ermenistan, Asıl Ermenistan) valisi olarak atandığında, burada kendi adıyla bilinen Artashes krallığını kurdu (M.Ö. 190). Makedonlar zamanında Ermenistan, Sofene ve Artashes diye bilinen bu iki hanedanlık arasında bölünmüştü. Antiochus devrilince Romalılara yanaşan bu iki hanedanlık fiilen bağımsızlık kazandılar. M.Ö. 95te Artashesin yerine onu deviren Büyük Tigran geçti. Ermenistan tarihlerindeki Birinci Tigran, Akamen kralı Cyrusun çağdaşı ve müttefikiydi. Burda bahsi geçen Büyük Tigran ise, ilkinden ayırt edilmesi için İkinci Tigran olarak tanımlanır. Asırların ayırdığı bu iki Tigranı birleştiren ortak kökenleridir. Her ikisi de Orontes (Geli) orijinlidir. Artashes hanedanlığının en ünlü yöneticisi Zariadris ve Artashesin soyundan gelen İkinci Tigrandır. Pontus kralı Mihridatın kızı ile evlidir. Bu tarihe kadar birbirlerinden bağımsız olan Sofene ve Artashes krallıklarını birleştiren odur. Onun ordusunun okçu sınıfını Deylemilerle akraba olan Mardlar oluşturuyordu. İç Dersime bitişik eski Mardalık kantonu onların adını taşır. Coğrafyacı Straboya göre başlangıçta küçük bir ülke olan Ermenistan Makedonyalı Antiochusun satrapları Zariadris ve oğlu Artashes tarafından ilhaklar yoluyla genişletildi. Romalıların gelişinden hemen önce de Büyük Tigran tarafından Maximum sınırlarına vardi rıldı. Ermenistan prensliklerini zor yoluyla birleştiren Büyük Tigran; Dicle, Fırat ve Aras kaynaklarının yanısıra, Kapadokya, Kommagene, Ninus, Erbil, Gordya, Azerbaycan/Atropatene ve başka toprakları ilhak ederek Ermenistanı ilk kez bir dünya gücüne, bir büyük imparatorluğa dönüştürdü. Ermenistan adının içerik ve anlam kazanması, geniş bir kabul görmesi Büyük Tigran dönemine rastlar. Ancak bu geniş toprakların birliği uzun sürmeyecekti. M.Ö. 69/66 tarihleri dolayında Ermenistan ve çevresinde Makedonların yerini Romalılar aldı. Büyük Tigran, bu sıralarda Roma Generali Pompey tarafından devrildi. Pompeyin Büyük Tigrandan ele geçirdiği Sofene (Dersim ve çevresi), imparator Nero döneminde yeniden ayrı bir krallığa dönüştürüldü. Böylece Tigran zamanının imparatorluk sınırları değişen dengeler sonucunda fiilen geçersizleşti. Buna rağmen Ermeni milliyetçiliğinin doğduğu 19uncu yüzyılın ikinci yarısında Tigran zamanının Büyük Ermenistanı bir Ermeni Megalo İdeasına dönüşecekti. Bölgede hakimiyetin Makedonlardan Romalılara geçtiği tarihsel konakta Ermenistandaki başlıca oluşumlar Sophene ve Artashes hanedanlıklarıydı. Bunlardan Artashes hanedanlığı (M.Ö. 200/190-M.Ö. 1) bazı araştırmalarda ilk gerçek Ermeni monarşisi olarak tanımlanır. Sofene krallığı (M.Ö. 200-M.Ö. 95) ise, daha çok Dersimle özdeşleşir. İç Dersim, Makedonlar çağından itibaren Erzincan (Akilisene) ve Elazığ ile birlikte Sofene krallığına dahildir. Sofene krallığı ise Ermenistanın bir parçasıdır. Dersimi Ermenistana dahil edenler ilk Sofene kraları Zareh ve Artashesdir. Özellikle Büyük Tigran döneminden itibaren bu durum pekişir. Böylece Dersim (Sofene), sonraki çağlarda Ermenistanın kaderini paylaşır. Ermenistanla birlikte Roma, Part, Bizans, Sasani ve Arap yönetimlerine tanıklık eder.

ERKEN DERSİMLİLER: KHAL MEM VE KHAL FERAT

Dersim gelenekleri Dersimin etnik terki bi ve etnik-kültürel kimliği hakkında bize daha açık ve net bir fikir verirler.

Dersimlilerin kendi orijinlerine ilişkin milli nitelikte iki gelenekleri vardır.

Bunlardan birine göre bütün Dersim aşiretleri Khal Mem ve Khal Ferat adlarında iki kardeşin soyundan inmedir. Diğerine göre ise tüm Dersim aşiretleri Şah Hasan ve Seyit adlarında iki kardeşin soyundan gelmedir.

Yakından irdelendiğinde bu geleneklerin farklı göç dalgalarına karşılık düştüğü görülür. Cedlerinin Khal Mem ve Khal Ferat olduğunu söyleyenler daha eski Dersim sakinleridir. Atalarının Şah Hasan ve Seyit olduğunu söyleyenler ise Dersime daha geç tarihlerde gelenlerdir.

Geleneğin kendi terminolojisinden hareketle bu iki katmana Erken Dersimliler (Mıleto Qan) ve Geç Dersimliler diyoruz. Modern Dersim camiası, bu iki katmanın sentezidir. Bunun bir çekirdeği, eti ve

kabuğu vardır. Onu birarada tutan Dersim kimliği, Kızılbaş/Alevi kültürü ve Dımılki dilidir. Erken Dersimlilerin geleneğindeki referanslar, destanların diline alışıktır olan bu satırların yazarına göre, yazılı tarihin Mamakanlar ve Partlar olarak bildiği kavimlerdir.

Bu tesbitin kanıtlarından biri yazılı tarihin kendisidir.

Makedonlar sonrasında Ermenistan ve Dersim Part hakimiyeti altına girdiler.

Ermenistanda Part hakimiyeti Part Generali Surenasın M.S. 54 yılında Harranda Romalı Crassusu hezimete uğratması ile başladı.

Surenas, İran destanının Zal oğlu Rüstemidir.

Bu tarihten sonra Ermenistan tahtına Kral Tiridates diye bilinen bir Part yönetici oturdu. Sonraki Part yöneticileri Tiridatesin soyundan gelmez.

Bunlardan bir bölümünün başkenti İç Dersimdi (Akilisene). Erken yurtları Horasan (Bahlav, Pahlav, Belh) olan bu Part yöneticileri Ermeni tarihinin babası olarak anılan Moses Khorenatsinin anlatımına göre aileleriyle birlikte İç Dersim ve çevresindeki vadilere yerleşmiş, Dersimi yurt edinmişlerdi.

Ermenistanın bu Part yöneticileri Part kırkı Dördüncü Ferat evine veya bu evin bir koluna mensuptu. Partların yaklaşık dört asır boyunca Ermenistanı yöneten bu şubesi erken cedlerinden biri olan Kam-Sarın adıyla Kamsarakanlar, bir diğer cedleri olan Arşak IIIün adıyla da Arşakuniler (Arsarunik) diye bilindiler.

Ermeni kaynakları onlara Arşakuniler veya Kamsarakanlar, Dersim sözlü geleneği ise Khal Feratlar diye referans verir.

Geleneğimizin bu yorumu tarihimizi yerli yerine oturtmak bakımından çok önemli bir diğer referans noktasıdır.

İnsanımıza doğru bir tarih bilinci vermek için tarihimizi kendi geleneğimizin diliyle anlatma yolunu tercih etmeliyiz. Yazımda ve anlatımda geleneğimizin terminolojisini eksene koymak, kendi tarih geleneğimizi oluşturmak zorundayız.

Dersim geleneğindeki Kırmancıye kavamı Çaldıran sonrasında farklı bir içerik kazanıp Kızılbaşlığın hudutlarıyla özdeşleşti. Ama bu tarihten önce sözcüğün geniş anlamında tarihi Ermenistana karşılık düşerdi. Başkalarının Ermenistan dediği topraklar Dersim geleneğinde Kırmancıye kavamıyla karşılanmıştır.

Geleneğimizin Khal Feratlar dediği Partlar, M.S. 53/54-428 tarihleri arasındaki dört asır boyunca Ermenistanı bu toprakların daha eski sakinleri olan Mamakanlarla ittifak halinde yönettiler.

Ermenistan (Kırmancıye), 451-750/771 tarihleri arasında kısmen de olsa hâlâ Mamakan yönetimi altındaydı. Fiili planda yaklaşık yedi asır boyunca Ermenistanda Mamakan-Part ikilisinin belli bir ağırlığı söz konusudur. Mamakan üstünlüğü Emeviler döneminin sonlarına kadar devam eder. Daha sonra üstünlük Abbasilerle işbirliği yapan Bagarat evine geçer.

Sadece sözlü geleneğimize yansıyan dönemleri esas alırsak, Dersim tarihinin ilk evresini yaklaşık yedi asırlık bu aşamaya yerleştirebiliriz. Dersimin Khalmem-Khalferat geleneği Mamakan-Part ikilisine, tarihimizin bu ittifak tarafından belirlenen yedi asırlık bu kesitine referanstır. Bu gelenekteki Khal Mem adı, Mamekiyeye adlarını veren Mamakanlara (Tzanlar, Saniler), Khal Ferat adı ise Partlara referanstır. Dersim ismi de Mamakanların alternatif adlarından olan Der ve Tzan (Sin) kelimelerinin bir kombinasyonudur.

Horasanda M.Ö. 247 yılında Makedon yönetimine karşı bir isyanla başlayan Part yükselişi yaklaşık beş asır sonra M.S. 224te Sasani isyanıyla son buldu. İranda yönetimi kaybeden Partlar, özellikle Ermenistanda tutundular. Ermenistan (Kırmancıye), Partların Sasanilere karşı tek ve en uzun süreli direniş üssü oldu.

Sonuçta Part-Mamakan (Khalmem-Khal-Ferat) ikilisi tarafından belirlenen dönem yerini Bizans ve Sasani üstünlüğü tarafından belirlenen yeni bir döneme bıraktı.

Ermenistanda Sasaniler dönemini (M.S.224-651) hatırlatan en somut veri Zaza adı ve varlığıdır.

Fanatik Zerdüşçü olan Sasani şahlarından dördü Hürmüz adıyla bilinirdi. Hürmüz, Ahura Mazda adının Farsça şeklidir. Ahura Mazda eski İranın süper tanrısıdır. Arta kalan Sasani şahlarının kimi Yazdgerd, birkaçı da Şapur (Şah-Puhar, Şah-Oğlu) diye bilindiler. Ermenistanda ilkin Roma, ardından Bizans ile karşıkışıya gelen Sasani şahlarından Behram II, Dersim geleneğinin Khal Ferat Oğulları dediği Ermenistanın Part-asıllı yöneticilerini etkisizleştirmek için uğraştı. 293 yılında Roma yanlısı olarak bilinen Tiridatesi devirip Ermenistan tahtına Narses/Nerseh adında birini oturttu.

Ermenistanda Hristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi Nerseh döneminin sonlarına rastlar (301).

Hristiyanlığı Ermenistanda ilk benimseyenler ve Gregoryen Kilisesini kuranlar Arsaklar (Partlar), yani Dersim geleneğinin Kal Feratlarıdır. Gregoryenliğin kurucusu ve isim babası St. Gregory, Ermeni geleneğine göre Partların Karen ya da Suren kolundandır. Sonraları evlilik yoluyla Mamakanların (Khal Mem Oğulları) eline geçen bu kilise aynı zamanda bir Dersim kilisesidir. 312 yılında Roma imparatorluğu da Hristiyanlığı devlet dini haline getirdi. Dersimlilerin bir bölümü Hristiyanlığı 530larda Bizans zoruyla benimsedi.

Dersim Hristiyanlığı içindeki bir diğer ekol ise Pavlakiliktir.

Hristiyanlık ortak tercihi Khalmem-Khal Ferat grubunu Roma ve Bizans ile ittifaka yöneltirken, Zerdüşçü Sasanilerle çatışma içine soktu. 387/388de Ermenistan Roma ve Sasani devletleri arasında ikiye bölündü. Bu bölünmede dinsel-kültürel ayrılık önemli bir rol oynadı. Hristiyanlara ibadet özgürlüğü ilk kez Sasani şahı Behram V zamanında tanındı (Behram Gor/Jur, 420-438). Böylece Sasani imparatorluğundaki Hristiyanlar Batı kiliselerinden koparak otonom bir İran kilisesi oluşturdular. Sasani devletinde kilise örgütlenmesi işte bu sıralarda, yani 5inci yüzyılda başlamıştır. 420lerde Part (Khal Ferat) asıllı Artaşesi Ermenistan kralı olarak atayan Behram Gor, sekiz yıl kadar sonra onun yerine bir Sasani (Zaza) valisini yerleştirdi, başında St. Sahakın bulunduğu Ermenistan klerjisi ve halkı ile karşışarıya geldi. Biriken öfke Behram Gorun oğlu Yazdgerd II (438-457) zamanında bir isyana dönüştü.

Sasan Evine karşı ortaya çıkan bu isyana Dersim geleneğinin Khal Mem Oğulları dediği Mamakanlardan biri, Vardan Mamikonian öncülük etti (M.S. 450/451). Ermenistanda Mamakan (Khal Mem) yönetiminin kurucusu yaşamını bu isyanda yitiren ve Ermenistan kilisesinin azizleri arasına katılan St. Vardan Mamakandır.

Mamakanlar, Tzan (Sani, Sin) adıyla bilinen halkın bir koludur. Bu halk kökünde Deylemlerle bağlantılıdır. Bizans imparatoru Justinian (527-565) zamanına kadar bağımsız yaşayan Tzanlar, ilk kez Justinian zamanında, 530 yılı civarında Bizans hakimiyeti altına sokuldular. Tzanların Mamakan kolu 4üncü yüzyıl başında, Tzan adını koruyan arta kalan kesimi ise 530larda Bizans eliyle Hristiyanlığı benimsemiştir.

Tzanica (Çanestan) diye bilinen Tzan toprakları, altın ve gümüş madenleri bakımından zengindi. İspir ve Pasinlerde (Hasan Kale) altın, Gümüşhanede ise adı üzerinde gümüş madenleri vardı. Tzanica üzerinde cereyan eden Bizans-Sasani savaşlarının önemli bir nedeni bu rezervlerdi. İspir ve Pasinlerdeki altın rezervleri 530/532 ve 540 yılları arasında Sasanilerin kontrolündeydi. Yerlilerin işlettiği bu ocaklardan çıkarılan altın Sasanilere veriliyordu.

530 yılındaki Bizans-Sasani savaşı sırasında bu madenleri işleten yerliler Bizansa yanaştılar. Altın madeninin bulunduğu İspir Kalesi Bizansa teslim edildi. Bu sırada Erzurum sınırında Sasani Ermenistanı içinde bulunan Bolom (Bol) Kalesi de Bizansa bırakıldı. Bunu yapan kalenin sahibi Isaac Kamsarakandı. İsaacın Sasani birliklerini kumanda eden kardeşleri Narses ve Aratius bu sırada Ermenistanın Bizans parçasına sığındılar. Bu üç kardeş Partların Kamsarakan Evindendi. Bizans tarihçilerinin Ermeni dediği burada bahsi geçen isimler gerçekte Tzaniler ve Partlar, geleneğimizin diliyle söylersek Khalmem ve Khal Ferat evine mensup Dersimlilerdir. Ama Dersim geleneğinin Khal Mem-Khal Ferat tabakası toprakları Ermenistana dahil olduğu için kaynaklarda Ermeni olarak adlandırılır. Ermeni kimliği, orijinalde bir stok adıdır. Ermenistanı yurt edinen Geli-Deylemi, Mard, Alan, Part, Sasani ve Asuri gibi etnik öğelerin tümü Ermeni olarak tanımlanmıştır.

530ların sonlarında Bizans parçasının halkı tekrar Sasanilere yanaştı. 539 yılında başında Mamakan evinden Vasak Mamikonianın bulunduğu bir heyet Bizans parçasının halkını temsilen Sasani Şahı Nuşirvan-ı Adil ile görüştü.

Nuşirvan-ı Adil ünvanlı (Kisra/Kesri, Kisra Anuşirvan) bu Sasani şahının asıl adı Hüsrevdir. İranda komünizmi kurma girişiminde bulunan kendisinden hemen önceki Mezdekçi Sasani şahı Kavanın oğludur. Onun Arapçada Kisra şekline giren ünvanı tüm Sasani şahları için kullanılan kolektif bir ada dönüşmüştür.

Nuşirvan-ı Adille görüşenler kendilerini ona Arsaki (Eşkani, Part, Pehlevi) olarak tanıtır ve Part kralı Arsacesin soyundan geldiklerini söylerler:

Bizim atalarımızdan son kiral Arsaces idi. Kendi tahtını gönüllü olarak Roma imparatoru Theodosiusa

biraktı, ama bunu imparator Theodosiusun ailesinden sayılmak ve vergilerden muaf tutulmak koşuluyla yaptı.

Burada adı geçen Arsaces, Roma/Bizans Ermenistanının son kralı Arsaces III'tür (M.S. 387-390). Khorenatsinin Val-Arşak dediği Ermenistanın ilk Part yöneticisi Tiridates I'nin (M.S. 53-100) soyundandır. O öldükten sonra bugünkü İç Dersimin de dahil olduğu Roma/Bizans parçası artık Roma/Bizans valilerince yönetilmeye başlanır.

Böylece onunla birlikte Sofenenin yerini dolduran Batı Ermenistan krallığı sona erer.

Arsaces III'ün soyundan gelenler Partların Ermenistan koluna mensup olup Arşakuniler (Arsar-unik, Arsak-uni) diye bilindiler. Onların bir diğer adları ise Kamsarakanlardır. Roma Ermenistanı (Kırmancıya Dersimi) denen parçanın tarihinde ve Roma imparatorluğunun kendisinde Arap istilasına kadar önde gelen bir rol oynayan bu ev, Dersim geleneğinin Khal Ferat oğullarıdır. Bizansın Heraclianlar imparator evi (610-771) Arşakunilerle ilişkilidir. Akilisene Mamakanları ve İspir Bagratları Arsak III'e tabi prenslikler arasındaydılar. Onun eski toprakları modern Dersimi de içeren Erzurum (Carenitis) ile örtüşüyordu. Vergilerden muaf bu topraklar Justinian zamanına kadar imparatorluk içinde politik ve askeri bir otonomiye sahip bir tür vasal devletti. Justinian ile birlikte ve 536 yılından itibaren bu toprakların otonomisine fiilen son verilip bir Bizans temasına dönüştürüldü. İmparator Justinianın bu yeni düzenlemesiyle otonominin yitirilmesi 538 yılında Bizansa karşı Arsaki prenslerin (Khal Feratların) liderlik ettiği bir Dersim direnişine sebep oldu.

Tzanicanın işgali ve bu direnişin bastırılmasını takibendir ki bahsi geçen heyet 539 yılında Sasani şahı Nuşirvan-ı Adil ile görüşüp Bizansa karşı ondan yardım istedi.

Bizansın kendilerine uyguladığı baskı ve haksızlıklardan yakınan bu heyettekiler, bu baskılara örnek olarak Nuşirvan-ı Adile Bizansın kendi komşuları olan Tzanilerin bağımsızlığına nasıl son verdiğini, onlara hangi yöntemlerle boyun eğdirdiğini anlatmıştır. Burada Tzaniler diye referans verilenler Mamakanlar diye de bilinen Dersim geleneğinin Khal Mem oğullarıdır.

M.S. 900 yılında yazan Ermeni tarihçisi Thomas Artsruni, Tzanelardan Mamakanların Chen kolu diye bahseder. Nicolas Adontza göre ise doğru olan bunun tam tersidir. Yani gerçekte Mamakanlar, Chen (Tzan, Çan, Sin, Çin) orijinlidir. Nitekim Mamakanların kendi orijinlerine ilişkin Mamik-Konak geleneği de bunu söylemektedir.

Dersim ve Dersimliler adı Tzanelardan kalmadır.

Dersim geleneğinin Khal Mem-Khal Ferat tabakasını temsil eden bu heyetin önerisi üzerinedir ki, 539/540 yılında Nuşirvan-ı Adilin Sasani ordusu Ermenistanın Bizans parçasını işgal eder.

Sasanilerin Dersim ve çevresinde hakimiyet kurması işte 530-539 yılları arasındaki bu kritik dönemece, Sasani şahı Mezdekçi Kava ile onun oğlu Nuşirvan-ı Adilin yönetim dönemlerine rastlar. 530lu bu yıllar Dersimin eski halk tabakasının tarihi ve kimliği bakımından anahtar nitelikte verilerle doludur.

Sasani imparatorluğu Arap/İslam istilasında yıkıldı. Araplar ile Sasaniler arasındaki üç büyük muharebe Kadisiye (636), Sasani başkenti Ctesiphon (637) ve Nihavand (641/2) kentlerinde yeraldılar. Son Sasani şahı Yazdgerd II'nin 651 yılında yakalanıp öldürülmesi Sasanilerin sonu oldu.

Bu tarihten sonra Ermenistanda Arap hakimiyeti kuruldu. Pek çok yere Arap kolonileri yerleştirildi.

PAVLAKİLER VE DERSİM

7. yüzyıldan 11. yüzyıla, başka deyişle Arap/İslam istilasından Selçuk istilasına kadar, Dersim-Alevi tarihi bakımından en dikkate değer olgu Pavlakiler hareketidir.

Ortaçağ Dersim ve Alevi tarihi bir bakıma Pavlakilerle başlar.

Bu hareketle yakın kantağa giren Araplar onların adını El-Bailikani (El-Bayalika) şeklinde kayda geçtiler. Haçlılar ise, Suriye ve diğer yerlerde bizzat karşılaştıkları Pavlakilerin adını Publicani şeklinde bozdular.

Bal/Balan sözcüğüyle ilişkili görünen bir addır bu.

Pavlakiler, Roma ve Bizans yönetimleri tarafından Manesin görüşlerini paylaşmakla suçlandılar. Manesçilik, İran orijinli bir akımdı. Daha doğar doğmaz Sasani ve Roma imparatorluklarında, özellikle belirgin bir İrani karakter taşıyan Ermenistan, Pontus ve Kapadokya gibi bölgelerde büyük bir güce dönüşmüştü. Öyle ki Roma imparatorları Manesçilere karşı fermanlar yayınlamak zorunda kaldılar. Ermenistanda ve Bizansta Hıristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi Manesçi akımın bu

ülkelerde gelişip güçlendiği bir dönemi izledi. Böylece 3. yüzyılda Manesin başlattığı bu yeni din 4. yüzyılda Hristiyanlıkla karşı karşıya geldi. Hristiyanlığı resmi din olarak üstlenen Bizans, Manesçiliğe karşı mücadelede ondan yararlandı.

Aslında Manesçilik de kendi çağının kimi kaynakları tarafından Hristiyanlık içinde bir öğreti olarak görüldü. Ama Bizans yönetiminin kendi menfaatlerine göre bir kalıba döktüğü resmi Hristiyanlık Manesçiliği büyük bir tehdit ve düşman olarak göstermişti.

Manesin öğretisi sonraki asırlarda İranda Mezdekilik, Dersim, Ermenistan ve Bizansta ise Pavlakilik adını aldı. Pavlakiler de Bizans yönetimi ve kilisesi tarafından tehlikeli dinsel muhalifler olarak görülmüş, döne döne tedip, tenkil ve tehcir edilmişlerdir.

Pavlakilerin kendilerine göre bu hareketin gerçek kurucusu Constantine Mananalıdır. Mananalı, modern Mamekiye (İç Dersim)nin Ermeni kaynaklarındaki adıdır. Başka deyişle Pavlaki hareketinin gerçek başlatıcısı bir Dersimlidir. Yedinci yüzyılda yaşadığı ve sonraları Silvanus adını aldığı söylenir. Arap/İslam istilası sırasında veya hemen sonrasında Ermenistan, Kapadokya ve Pontus eksenli bir faaliyet yürütür. Karargâh olarak Pontusa dahil Colonia (Koyulhisar, Konak, Kara Hisar) çevresini seçer. Bölgenin eski Manesçileri onun etrafında toplanır. İstilacı Araplar Bizansa karşı mücadelesinden dolayı Silvanusun faaliyetlerine tolerans gösterirler. Bizans ise Manesin görüşlerini paylaşmakla suçlar onu.

Öğretisini bir tür Hristiyanlık gibi tanıtan ve erken Hristiyanlığın ilkelerine dönüşü savunan Silvanus, Colonia ve çevresine yönelik bir Bizans (Yunan) kırımında öldürüldü.

830-840lı yıllarda patlak veren Pavlaki isyanı Yunan kırımlarına bir tepkiydi.

Bu isyanın lideri Carbeas (Karbeas), anti-Hristiyan bir güç olarak gördüğü Bizansı tanımadığını ilan ederek binlerce yandaşıyla birlikte Malatyanın Abbasi Generali Omara sığınmış (845/846) ve Bizansa karşı direnişinde onunla ittifak etmek zorunda kalmıştır. Karbeas ile yakın bir dostluk kurup onu zamanın Abbasi Halifesi ile tanıştırdığı söylenen Malatya Emiri Omar (ölm. 863/864), Battalname, Danişmendname, Saltukname ve Veli Baba gibi menakıpların hepsinde adı geçen bir figürdür.

Saltuklu Emir Ali, Saltukname tarafından Malatya Emiri Omarın neslinden biri olarak tanıtılır. Arguvan (Akçadağ-Doğanşehir), Divriği (Tephrike, Daranalı) ve Amara (Emerli) gibi Pavlaki şehirleri, Emir Omarın desteğiyle Karbeas tarafından kuruldu. Dersimin yalnızca burda adı geçen kentleri değil, Mananalı olarak bilinen Doğu Dersim de Pavlakilerin en önemli üsleri arasındaydı. Abbasi imparatorluğunda Hürremi/Babek isyanlarının sürdüğü sıralarda Pavlakilerin Tondrakiler adıyla bilinen bir kolu anılır. Ermeni kaynakları Tondrakiler ile Ezdiler arasında bir ayniyet kurar. Malatyadan Tarsusa (Antakya) kadarki Bizans-Arap sınır şeridi Pavlaki yoğun bir eyaletti. 830lardan 870lere kadar Pavlakiler Arapların Avasım dediği bu koridorda bir tür otonom devlet gibiydi. Burada Araplarla kondağa girmeleri Emevi-Bizans savaşları kadar geriye dayanıyor olmalı. Abbasiler döneminde Dersimliler, bu koridorda yeralan sınır savaşlarına katılmışlardır.

Bizansa sığınan Hürremi liderlerin Hristiyan adlar aldıkları bilinmektedir. O çağda yaygın bir pratiktir bu. Bizansa karşı savaşımın sembolü haline gelen Battal Gazi de, çok büyük olasılıkla Pavlaki liderler Karbeas ve Chrysocheirden biridir. Abbasilerle ittifakları sürecinde adete uyup İslami bir ad almaları mümkündür.

Nitekim Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler (1942/1943) başlıklı makalenin yazarı Prof. Besim Darkot, Dersimde Pavlikanların torunları bulunduğu işaret ettikten sonra, 871 yılında bugünkü Ankarayı Bizansın elinden alan Pavlaki lider Chrysocheirin yeni bulunan bir belgede Kürşar isimli bir Müslüman olarak tanıtıldığını yazmaktadır:

Son yıllarda bulunan eski bir vesika, Bizans tarihinde Chrysocheir adıyla yadedilen Ankara fatihini Kürşahr isimli bir Müslüman olarak gösteriyor.

Chrysocheir (Kürşar), Karbeastan sonraki Pavlaki liderdir. Bizansın kalbine dek uzanan seferleriyle ünlüdür. Yaşamını 872-875 aralığındaki bir tarihte Bizans ile savaşlarda yitirmiştir.

Battal Gazi; Karbeas ve Kürşar ikilisinden biri olmalıdır.

Bu ikilinin Ankara ve Eskişehirdeki mezarları asırlardan beri Aleviler için birer ziyaret makamıdır. Liderleri Kürşarın öldürülmesinden sonra Pavlakilerin gücü hayli kırılırsa da direnişleri sürer. 932-962 yılları arasında Bizansa karşı mücadeleyi bu kez Kuzey Suriye (Halep)deki Nuseyriler (Hamdaniler) ile ittifak halinde yürütürler.

Dersimliler bu sırada karşılıklı evlilikler yaptıkları Nuseyrilerle çok yakın bir ilişki içindedirler.

970lerin başlarında Dersim kökenli (Çemişgezekli) Bizans imparatoru John Zimisces, çok büyük bir Pavlaki nüfusu Dersimden sürgün edip Trakya'ya iskan ettirdi. Anna Comnena The Alexiad adlı kitabında bu Pavlaki kolonilerden söz eder. Kimi kaynaklara göre bu sürgünün asıl nedeni onların Abbasiler ve Nuseyirilerle ittifakının oluşturduğu tehditti.

750lerde başlayıp 9. ve 10. yüzyıllarda devam eden kitlesel Pavlaki tehciri İstanbul ve Trakya'da bir Pavlaki yoğunlaşmasına sebep oldu. 10. yüzyılda başta Bulgaristan olmak üzere Balkanlarda Bogomilizm adı altında Pavlakilik adeta yeniden dirildi.

Böylece Pavlaki görüşler ilkin Bizansa ve Balkanlara, oradan da Avrupanın diğer ülkelerine taşındılar.

14üncü yüzyılda Pavlakilik Bulgaristan, Arnavutluk, Sırbistan, Dalmatya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve çevresinde henüz canlıydı. Sonraları İslamlaştırılan Bosna kilisesi Osmanlı hakimiyetinin başlarında Pavlaki (Bogomil) bir kimliğe sahipti. Gibon, 18inci yüzyıl sonlarında bile Trakya'da Yunan ve Osmanlı baskısı altında tutulan bir Pavlaki kolonisinin varlığından söz eder.

İlk Kızılbaş ocaklarının Bizansın Doğu sınırı üzerinde, Pavlakilerin üstlendiği bölgelerde bulunması bir tesadüf değildir. Bizans-Arap sınırındaki savaşlar ve seferlerle sıkıca ilişkili oldukları anlaşılan bu ocaklar Pavlaki kökenli olmalıdır.

Dersimin eski halk tabakasıyla ilişkili olan Pavlakilerin nüfuz sahası, sonraları Babailiğin ortaya çıktığı aynı bölgedir.

Pavlakiler, Babailerin öncelleridir.

GEÇ DERSİMLİLER: ŞAH HASAN VE SEYİT

Sözlü gelenekten hareketle Khal Mem-Khal Ferat (Mamakan-Part) grubunu Erken Dersimliler olarak adlandırırsak, bir bölümü ilk kez 10./11. yüzyılda görünür hale gelen Şah Hasan-Seydan grubu da Geç Dersimliler olarak tanımlanabilir.

Dersim geleneğinin "Şah Hasanlılar" ve "Seydanlılar" dedikleri Dersime daha geç dönemlerde gelenlerdir.

Onlara Geç Dersimliler dememiz bundandır.

Saltuklular, Babailer, Akkoyunlular ve Safeviler bu gruba dahildir.

Geç Dersimlilerin öyküsü 10. yüzyılda başlar.

10uncu yüzyılda Deylem ve Gilan taştı.

Irak ve İran Büveyhiler adıyla bilinen Alevi Deylemlerin yönetimi altına girdi. Onların egemenliği altında Abbasi imparatorluğu topraklarında Gilan ve Deylem orijinli muhtelif hanedanlıklar oluştu.

Bu Deylemi yayılması Selçuk istilası öncesinde Kafkasya, Van Gölü ve Musul üzerinden Ermenistana varmıştı (1021). Bir süre sonra Selçuk akınları ile paralel şekilde, Selçuklularla hem çatışma hem de ittifak içinde gelişti.

İlk kez bu Deylemi ve Selçuk akınları sırasında ve Malazgirt Savaşında Kureyş, Saltuk, ve Mengücek (Dersim geleneğinde Seyit Mencek, Ağuçan) gibi adları duyarız.

Bu adlarla ilişkili ocakların ve aşiretlerin gelişi hakkında bir fikir verir bu.

Malazgirtte Bizans savunmasının çökmesi ile birlikte Ermenistan istila edildi.

Dersim ve çevresinde Çubuk, Artuk, Saltuk ve Mengücekin adlarıyla bilinen beylikler ortaya çıktı.

Çubukoğullarının başkentleri Harput ve Çemişgezekti. Bizanstan ele geçirilen Bingöl, Palu, Genç, Eğin, Arapkir, Malatya ve Adıyaman kaleleri de bu beyliğe dahildi. Bazı kaynaklarda Dersim Beyliği, bir bölümünde ise Khanzit olarak tanımlanan bu emirlik Çubukoğullarından sonra Artukluların (Balak ve Sukmanın) yönetimi altına girdi.

11inci yüzyılda Dersim ve çevresinde karşılaştığımız emirliklerden biri de Mengüceklerdir.

Başkentleri Erzincan olan Mengüceklerin Kemah (Erzincan) ve Divriği olmak üzere iki dalından söz edilir. Kuzey Dersim ve Divriği, Karahisar (Colonia), Gümüşhane ve Giresun bu beyliğe dahildi.

Mengüceklerin Kemah koluna Selçuklular, Divriği koluna ise Moğollar son verdi.

Dersimin Pülümür, Nazimiye ve Kığı tarafları 1071 sonrasında Saltukluların nüfuzu altındadır.

Sonraları Selçuk baskısı altında merkezlerini Erzurum'dan Çemişgezeğe taşıyan Saltuklular, burada Çemişgezek Krallığını kurdular.

13. ve 16. yüzyıllar arasında Dersim coğrafyasında Çemişgezek Krallığı vardır. Şerefnamenin kaydına göre bu krallık 32 kale 16 nahiyeden oluşuyordu.

Bu beyliğe dahil yerleşmeler arasında bugün Erzurum (Mıcingerd), Harput ve Malatyaya bağlı yerleşmeler de vardı.

11. ve 16. yüzyıllar arasındaki Dersim sınırları, Dersim Beyliği ile Çemişgezek Kırallığının hudutlarıdır. 1938 soykırımından hemen önceki Dersim sınırları ise Tunceli Kanununda bu kanunun geçerlilik sahası olarak, başka deyişle Kızılbaşlığın hudutları olarak tarif edilmiştir.

1243 sonrasında Ermenistan Moğol egemenliği altındadır.

Ardından Timuriler (1370-1405), Kara Koyunlular (1375-1468) ve Ak Koyunlular (1401/2 sonrası) görünür.

İlkin Erciş ve Diyarbakır çevresinde Moğol imparatorluğu dağıldıktan sonra beliren Karakoyunlular ve Akkoyunlular iki rakip ve göçebe aşiret federasyonudur. Berani ve Bayındır adlarıyla bilinen yönetici evleri Mamakan-Part (Khalmem-Khal Ferat) orijinlidir. Karakoyunluların en ünlü yöneticileri Kara Yusuf ve Cihan Şah, Akkoyunluların ise Kara Osman ve Uzun Hasandır. Karakoyunlular Deylemilerle akraba olan Goranların dini Ehl-i Hakkı benimserken, Akkoyunlular en ünlü yöneticileri Uzun Hasan zamanında Safeviler (Kızılbaşlar) ile ittifaka girmiştir.

Geç Dersim geleneklerinde Karakoyunlulara Miya Qerê, Akkoyunlulara Miya Qewrê, Safevilere ise Yesevi diye referans verilir.

Geç Dersimlilerin kendi orijinlerine ilişkin geleneğinde eksendeki adlar Şeyh Ahmet Dede, Şeyh Hasan ve Seyittir. Bu geleneğinin bir versiyonuna göre, bu gruptaki Dersim aşiretleri cedleri Ahmet Dede ile birlikte 13üncü yüzyılın ilk çeyreğinde (1225) Moğolların önünden Bağdata, buradan da Karaman/Kırman Eyaletinin başkenti Konyaya gelip Alaeddin Kaykubata sığınmışlardır. Şeyh Ahmet Dede, burada Alaaddin Keykubatın akrabası Gevher Sultan ile evlenmiş ve beraberindeki aşiretlerle birlikte Malatyada Hasan Dede köyüne yerleştirilmiştir. Yavuz Selimin Kızılbaş kırımı sırasında (1514), Şeyh Ahmetin çocukları Seyit ve Hasan, Malatyayı terkedip Dersim dağlarına iltica etmek zorunda kalmışlardır.

Burada bahsi geçen aşiretlerin bir bölümünün Dersime 10./11. yüzyıl kadar erken bir tarihten itibaren yerleştikleri kesindir. Buna rağmen bu geleneğe gerçek payı büyüktür.

Rum Selçuk devletindeki iktidar mücadeleleri, Babai isyanı ve sonrasındaki gelişmeler bilinmeden bu geleneğin içerdiği gerçek, Geç Dersimlilerin Alevi tarihindeki merkezi yeri ve rolü anlaşılabilir kalır. Tarihin Babailer dedikleri Dersimli Babalardır.

Bunlardan ikisi Mahmut Hayrani (Kureyş, Hacı Bektaş?, ölm. 1268/1269) ve Sarı Saltıktır. Babai isyanına (1239-40) öncülük edenler onlardır. 1261 ve 1277 Karaman isyanları Babai ayaklanmaları serisinin devamıdır.

Babai olayları ve sonrası bilinmezse Geç Dersimlilerin öyküsü yarım kalır.

1243 Köseadağ bozgunundan itibaren Rum Selçuk Devleti Moğolların hakimiyeti altındadır. 1254-1261 yılları arasında Babai sempatizanı II. İzzeddin Keykavus ile Moğol yanlısı kardeşi IV. Kılıç Arslan arasında Selçuk tahtı üzerinde bir iç savaş vardır.

1255te ordusuyla Anadoluya gelen Baycu Noyan, Selçuk yöneticilerinden kışlayacak yer ister. Bu olay yönetici sınıfı ikiye böler. Bir kısmı direnmeyi önerirken, geri kalanı buna karşı çıkar. Direnişten yana olan kesimde Rum asıllı öge (daha eski yerleşikler), öteki tarafta ise İran orijinli yöneticiler ağırlıktadır. Direniş yanlısı kesimin taht adayı Babailerle işbirliği içindeki II. İzzeddin Keykavus, öteki tarafın tercihi ise onun kardeşi IV. Kılıç Arslandır. Böylece bu iki kardeş arasında taht üzerinde uzun süren bir iç savaş yaşanır. 1256da İzzeddin Keykavus Aksarayda Moğol ordusuna yenilir. Ardından Bizans topraklarına sığınır. 1257de Bizanstan aldığı takviye kuvvetler ile tekrar Konyaya dönüp tahtı kardeşinden geri alır. Çok geçmeden kardeşi Kılıç Arslan Hülâgunun yolladığı birliklerin desteğiyle ülkenin yarısında kontrolü ele geçirir. Böylece Selçuk devleti iki kardeş arasında bölünür. Keykavusun başkenti Konya, Kılıç Arslanınki ise Tokattır. Bir aralık (1260) iki kardeş uzlaştırılıp yönetim birleştirilir.

Ama uzun sürmez bu. Keykavusun Moğollar'a (İlhaniler) vergi ödemeyişi Alıncak Noyanın 1261de Konya üzerine yürümesine sebep olur.

Moğol kumandan Alıncak Noyan, kendisine kışlak olarak Hacı Bektaş tekkesinin bulunduğu Karahöyük köyünü seçer. Karahöyük, bu tarihlerde Kırşehir değil, Babai önderleri Sarı Saltık ve Mahmut Hayrani'nin yaşadıkları Akşehir dahildir. 1261de Hacı Bektaş Tekkesinin bulunduğu Karahöyükün Moğol kuvvetleri tarafından kışlak seçilerek işgal edilmesi, Babailerin Selçuk

devletindeki iç savaşta II. Keykavusu desteklemeleri ile ilişkilidir. Keykavus, Sarı Saltık Selçuklu tahtına geçmesini dahi teklif etmiş, ama bu teklifi Saltukun kendisi tarafından reddedilmiştir. Moğolların gelişi üzerine Sarı Saltık (ölm. 1296/1300), 30-40 kadar aşiretten bileşen geniş bir yandaş kitlesinin başında Bizansa sığınmak zorunda kalır. Bu aşiretlerin pek çoğu Dersimlidir. Dersim aşiretlerinin Karaman eyaleti de dahil Anadolu ve Balkanlar sathında genişçe yayıldıkları Osmanlı arşiv kayıtlarında belgelenmiştir. Bu yayılışın ardında 8.-10. yüzyıllar arasındaki Pavlaki sürgünleri ile 1261de ilkin Bizansa, oradan da Rumeli (Dobruca) ve Kırima dek uzanan büyük Babai göçü vardır. Bu sırada Bizansa sığınan Dersim aşiretleri ilkin Babai olaylarına, daha sonra da bir Babai sempatizanı olan II. İzzeddin Keykavustan yana 1254-1261 yılları arasında iç savaşlara katılmışlardır. Birinci Alaeddin Keykubatın oğlu olan II. Keykavus (1238-1278)un ordusu esas olarak bahsi geçen Dersim aşiretlerinden oluşmaktadır.

İran asıllı tarihçi İbn-i Bibinin 1281de bitirdiği Rum Selçukluları Tarihi (Selçuk-Name, Oğuzname) adlı Farsça esere 15. yüzyılda Yazıcıoğlu Ali, 16. yüzyıl sonlarında ise Seyit Lokman tarafından yapılan ekler burada söylenenleri doğrularlar.

Bu ek kısımlarda Sarı Saltık, İzzettin Keykavus ve yandaşlarının Bizansa sığınma olayı, bunların Dobrucaya yerleştirilişi ve bu göçmenlerin sonraları Sarı Saltıkın halifelerinden Halil Ece liderliğinde Gelibolu (Çanakkale) yoluyla geri döndüklerini söyleyen Karesi sözlü geleneği anlatılmaktadır.

14. yüzyılda (1308-1311 ve sonrasında) yeralan bu geri dönüşün anıları bazı Dersim aşiretlerinin (Balaban, vd) geleneklerinde hâlâ yaşamaktadır.

Osmanlıların Avrupa macerası bu geri dönüşlerden bir kuşak kadar sonraya rastlar. Osmanlı sultanı Orhanın oğlu Şehzade Süleymana Gelibolunun karşıya nasıl geçileceğini gösteren Babailerle ilişkili Karesili Alevi liderlerdir. Bunlardan biri Sarı Saltıkın halifesi Ece Beydir. Bir diğeri yine bir Dersimli olan Seyit Ali (Kızıl Deli)dir. Bu olay Veli Baba Menakıbında anlatılmaktadır. Tamda bu nedenledir ki, Osmanlı tarihinde yaşlı ve yorgun eski savaşçıları temsil eden bir Ece Bey (Halil Ece, Yakup Ece) efsanesi görünür. Evrenos adı da bu türdendir. İlk Osmanlı padişahlarının kendi fetihlerinde tecrübeli Alevi liderlerinden ve aşiretlerinden yararlandıkları açıktır. Karamanlı Kara Rüstem ve diğeri isimlere bakıldığında Yeniçeri Ocağının kuruluşunda da benzer bir yararlanma olduğu görülür. Yavuz Selime kadarki erken Osmanlı padişahlarının Alevi veya Bektaşî görünmeleri sebepsiz değildir.

Babai isyanından sonraki en büyük Kızılbaş isyanının önderi ünlü Şeyh Bedrettin (1358-1416) Rumeline yerleşen Babailerin soyundan gelmez. Geri dönmeyip Dobrucada kalan Babai sığınmacılar Paul Wittekin de işaret ettiği gibi Bedreddin hareketinin içindedir. Bu harekette ideolojik ve politik bakımdan en önemli rolü oynayanlar Babai sığınmacılardır.

Bu kısa özet, Geç Dersimlilerin ve Alevilerin Babai olayından Çaldırana kadarki tarihine hayli ışık tutmaktadır.

Osmanlı kayıtlarında Dersimliler kolektif adıyla referans verilen aşiretlerimizin Balkanlar ve Anadolu sathında genişçe dağılmış olmaları bu dönemin olaylarıyla bağlantılıdır.

Dersim ve Kızılbaş aşiretlerinin erken Osmanlılarla ilişkileri bu dönemde saklıdır.

Bu ilişkiler Osmanlıların orijini ve erken tarihlerini yeniden tartıştıracak kadar önemlidir.

Kızılbaşlığın Küçük Asya ve Balkanlar sathındaki yayılmasında Geç Dersimlilerin öncü bir rol oynadıkları yeterince açıktır.

Belirtmek gerekir ki Geç Dersimlilerin hepsi Dersim içine bir defada ve hep birlikte gelmediler. Tümü bir ve aynı göçe ait değildirler. Bunlar 10uncu ve 16ncı yüzyıllar arasında yeralan farklı göç dalgalarına aittirler. Başka deyişle, uzunca bir sürece yayılan gelişler sözkonusudur.

Bu gelişlerin hemen tümü Şeyh Ahmetin oğulları olarak tanıtılan Şeyh Hasan-Seyit geleneneğinde tekleştirilerek anlatılmaktadır. Bu tekleştirme yüzünden kronoloji ve isimler karışmaktadır.

Ayrıntıları çalışılınca bu gelenekte gerçekte en az iki Şeyh Ahmet, iki Şeyh Hasan ve iki adet de Seyitten sözedildiği anlaşılmaktadır.

Hasan ve Seyit kardeşlerin babaları olarak anılan Şeyh Ahmetten bazen Ahmet Yesevi, bazen de Ahmet Basri olarak sözedilir. Bu satırların yazarına göre, gelenekteki Ahmet Yesevi adı, Erdebil Ocağından birine, büyük olasılıkla Kızılbaşlığın kurucusu olarak bilinen Şah Haydara, bir ihtimal babası Şah Cüneyte karşılık düşmektedir. Ahmet Basri adı ise Basra doğumlu olduğu için Basri nisbesiyle de anılan Rıfai tarikatının kurucusu Büyük Ahmet Rıfai (1118-1182) ve Karaca Ahmete (Küçük Ahmet Rıfai) referanstır. Kendi çağının Kureyşi olan Mahmut Hayraninin adı sandukası

üzerinde Mahmut el-Rıfai olarak kayd edilmiştir. Kureyşanlılar, Ukayliler (Ukayli önderi Kureyş) ve Rıfailerle ilişkili görünürler. Geç Dersim geleneğindeki Şeyh Hasan adları, Akkoyunlu Uzun Hasan (1425-1478) ile Çemişgezek Emiri Saltuklu Şah Hasana (1514-1543/4), Seyit adları da Seyit Ali (Derviş Gewr, belki Kızıl Deli) ile kendisinden Khalemamsor (Kırmızı Elbiseli, Bava Sur, Bamasur) diye sözedilen Şah Haydar Safeviye referans olmalıdırlar. Asıl adının Şah Haydar olduğu söylenen Düzgün Baba, Safevi Şah Haydar veya bir yakınıdır. Kızılbaş geleneğinin Pir Sultanı da büyük olasılıkla Safevi Şah Haydardır.

Dersim geleneğinde Zaza kökenli oldukları söylenen Suran, Cibana, Yusufan ve Çarekan aşiretleri de kronolojik bakış açısından Geç Dersimlilere dahil edilebilir.

Zaza adı, Sasanilerle ilişkili görünür. Partlar, Sasan Evi (Sasaniler) tarafından devrilmişti. Bizans tarihçileri Sasanileri iktidara getiren bu harekete Magiler adıyla bilinen Zerdüşd din adamları sınıfının öncülük ettiğini kaydederdiler.

Modern Dersimliler; Eski Dersimliler ve Geç Dersimliler olarak tanımladığımız katmanların bir sentezidirler.

Onların tarihi de bu iki tabakanın ortak tarihidir.

DERSİM VE ALEVİLİK

Medler ve Akamenler çağında Ermenistanda eski İran dini Zerdüştlük egemendir. Sasaniler zamanında Zerdüştlük içindeki kavgalardan üçüncü yüzyılda Manes, 5inci yüzyılda Mezdek hareketleri doğdu. Manes ve Mezdekin öğretileri bir süre sonra Pavlakilik formu altında Dersim ve çevresinde tutundu. Dersim ve çevresinde 4. yüzyılda Ermenistan ve Bizans yönetimleri tarafından devlet dini olarak kabul edilen Hıristiyanlık da etkili oldu.

Pavlakilik bile Hıristiyan bir görünüm altında ortaya çıkmıştı.

Buna rağmen Dersimde eski paganizm ortadan kalkmaz. Halk arasında doğaya (güneş, ışık, ay, su kaynakları, dağ zirveleri, ağaç, kaya, vd) tapım biçiminde günümüze kadar varlığını korur. Dersim inancında Kızılbaşlık görünümü altında Hıristiyanlığın mirası da rahatlıkla seçilebilir. Birer harabeye dönüştürülen Dersim kiliselerinin halen ziyaret edilmesi, Gağand geleneği ve daha eski olmakla birlikte Hızır-İlyas (Hızır ve Eli) kültü örnek verilebilir.

Ali sempatisi ve Oniki İmam orucu Dersim inancının İslam dininden de bir ölçüde etkilendiğinin belirtileridir. Ama bu etki, daha çok Babeki/Hürremi, Nuseyri (Alawi, Hamdani), Karmati/İsmaili, Ehl-i Hak, Babai, Hurufi ve Safevi gibi İslam dairesi dışındaki Batıni-Rafizi karakterde akımlar tarafından taşınmıştır.

Dersim Kızılbaşlığı İslam dini ve kültürü ile bağdaşmaz. En az Manes ve Mezdek kadar gerilere uzanan Dersim Kızılbaşlığı, farklı inanç tabakalarından öğeler içerir.

Kızılbaşlığın İslamdan ayrı bir inanç ve kültür olduğu tartışma götürmez.

Pavlakiler, Dersimin eski halk tabakasıyla ve Manesçilerle ilişkilidir. Başını Dersimli Babaların çektiği Babai hareketi bir boyutuyla Pavlakiliğin devamıdır.

Balkanlarda Bedrettin hareketinin (1413-1416) temeli Pavlakiler ve Babailer tarafından atılmıştır. 1402-1403te Tebrizi ziyaret eden Simavnalı Şeyh Bedrettin, Safevilerin (Kızılbaşlar) militan politik faaliyeti tarafından cezbedilmiş, yoksul kitleler arasında ortak mülkiyet fikrini propaganda etmiştir. Makedonya Serezde asılan Bedrettinin Suriyedeki yandaşları sonraları Safevi Şah Cüneyte katılmışlardır.

Şah Cüneyt, Kızılbaşlığın kurucusu olarak bilinen Şah Haydarın babasıdır. Şah Haydar, Alevi geleneğinin Pir Sultan (Koca Haydar)ıdır. Dersimliler tarafından Kalamamsor, Bava Sur (Bava Mansur) ve Düzgün Baba gibi muhtelif adlar altında bilinmekte ve asıl adının Şah Haydar olduğu sık sık hatırlatılmaktadır.

Geç Dersim geleneğindeki Şeyh Ahmet adı ise, az evvel işaret edildiği gibi Rıfailiğin kurucusu Ahmet Rıfai, Karaca Ahmet (Küçük Ahmet Rıfai) ve Şah Haydar Safevi ile ilişkilidir.

Alevi geleneğindeki Yesevi nisbesinin aslı Safevi sözcüğüdür. Yesevilikten kasıt Safevilik, başka deyişle Kızılbaşlıktır.

Pavlaki liderlerden biri olduğu anlaşılan Battal Gaziden Düzgün Babaya uzanan çizgi, Alevi tarihinin oturduğu eksen ve Alevi kültürünün özünü işaretler. Alevilik insanı kible bilen, okunacak en büyük kitap insandır diyen bir düşünce; insan odaklı bir kültürdür. Hümanizm ve aydınlanma hareketi Küçük

Asyada bu tarihsel çizgi tarafından temsil edilmiştir. Dersimin sınırı gerçekte bu kültürdür, bu felsefedir.

Aleviliğin Dersim kimliğindeki yeri, 1930larda Hasan Raşit Tankut tarafından özetle aşağıdaki şekilde vurgulanmıştır:

Dersimin hududu Aleviliğin/Kızılbaşlığın hududur. Dersim vatanseverliği dinidir. Kuvvetlidir, kutsaldır. Bu vatanseverliğin hududu da Aleviliğin hududur. Dersim Aleviye Muhtariyeti ister. Kızılbaşlık/Alevilik, Dersimde milliyet demektir. Hududu Aleviliğin hududur. Sünni olanı, Zaza da olsa kendinden saymaz, ayrı millet olarak görür.

Tankutun sözünü ettiği Dersimdeki bu millet fikri Osmanlı devletinde revaçta olan millet konseptiyle uyumludur. Dersim ve Aleviler Osmanlı egemenliğine girdikten sonra kendilerine bu statü tanınmamış olsa da kendilerini Müslümanlardan ayrı bir millet olarak görmüşlerdir. İslam birliği içinde eritilmek istenen Kızılbaşlar kendilerine yönelik imha ve eritme siyasetine ayrı bir millet ve vatan algısıyla direnmişlerdir. Bu fikirler doğal olarak en çok Kızılbaşlığın mihrakı haline gelen otonom Dersimde yeretmiştir.

KIRMANCIYEDE OSMANLI HAKİMİYETİNİN KURULUŞU

Osmanlıların Doğuya yönelişi 1393/1394te Yıldırım Bayezit'in Karaman seferiyle başladı. Konya Karamanlılardan ele geçirildi. Ama Timurun gelişi (1402) ve Şeyh Bedrettin isyanı (1413) Doğuda ilerlemelerini kesintiye uğrattı.

Bedrettin isyanı Osmanlı'nın Kızılbaş camiası ile karşı karşıya geldiği ilk olaydı.

İstanbulun fethi ile birlikte güçlerinin zirvesine ulaşan Osmanlılar, kendilerini Selçukluların varisi ilan ederek yeniden Doğuya yöneldiler. 1466/1476da tüm Karaman toprakları Fatih Sultan Mehmet tarafından ilhak edildi.

Bu olay Orta Anadolu'da Osmanlı hakimiyetinin kuruluşuyla sonuçlandı.

Sıra Kırmanciyeye (Ermenistan) gelmişti.

Bu sırada Doğuda Osmanlı'yı durdurabilecek iki güç vardı:

Akkoyunlular ve Memlükler.

Öne çıkan Akkoyunlu Uzun Hasan oldu.

Uzun Hasan, Geç Dersim geleneğinin Şah Hasan olarak referans verdiklerinden biridir. Şah Hasanın 1473te Erzincan-Tercan arasındaki Otlukbeli Savaşında Fatihe yenilmesi Kırmanciyeye tarihi bakımından talihsiz bir olaydı.

Trabzona kadarki topraklar bu sırada Osmanlılar tarafından ilhak edildi.

Bir süre sonra Kırmanciyede Akkoyunluların yerini Safeviler/Kızılbaşlar aldı.

1501/2-1514 tarihleri arasında Kırmanciyede başında Şah İsmail'in bulunduğu Kızılbaş yönetimi vardı.

Yavuz Selim, tahta çıkmadan önce Osmanlıların Trabzon valisiydi. Onun Kızılbaşlara karşı seferleri daha bu tarihlerde başlamıştı. 1512de Osmanlı tahtına çıktığında İslam birliği adına bir Kızılbaş kırımını planladı. Bu amaçla Kızılbaşların defterini çıkarttı. Çaldıran Seferi daha yolda iken 40 bin Kızılbaş katledildi. Çaldıran Savaşında Kızılbaşların mağlubiyeti Kırmanciyede Osmanlı hakimiyetinin kuruluşuyla sonuçlandı. Sonraki beş altı asra yayılan Kızılbaş soykırımının ilk perdesi Çaldıranla açıldı. Ermenistan adının yerine Kürdistanı ikame eden, Dersimi Kürdistana ilhak eden Osmanlı padişahı Yavuz Selimdir. Şeref Hanın tarihini yazdığı Kürdistanın ve Kürt milletinin kuruluşunda Yavuzun büyük payı vardır. Başını İdris-i Bitlisinin çektiği dönemin Kürt egemen sınıfı Kızılbaş kırımının suç ortağıdır. Dersimi talep etmekle, izlediği inkar ve Kürtleştirme siyaseti ile günümüzün Kürt milliyetçiliği de bilerek ya da bilmeyerek bu suça arka çıkmakta, ilhakçı bir duruş sergilemektedir.

DERSİM SORUNU

Dersim ve Kızılbaş sorununu başlatan Kırmanciyede Osmanlı hakimiyetinin kuruluşu, Çaldıran ve sonrasındaki gelişmelerdir.

Resmi kaynaklara göre bile Çaldırandan 1937/8e kadar Dersim 108 cezalandırma seferine maruz kalmış, tedip edilmemiş aşireti kalmamış, en az 40 katliam görmüştür.

Bu kırımların sebebi Dersimlilerin etnik-kültürel kimlikleridir. Başlangıçta özellikle Kızılbaş

kimlikleri yüzünden, ama 1850lerden sonra milli haklar talep ettikleri için de Dersimliler onlarca tedip ve tenkile uğramıştır. Padişah fermanları ve Şeyhülislam fetvaları, Türk devletinin kurucu babalarının beyanları, bu katliamların birer cihad ve tarih penceresinden bakıldığında beş altı asra yayılmış bir jenosid olduğunun belgeleridir.

Beş altı asra yayılan Dersim direnişinin nedeni Osmanlı ve Türk devletlerinin bu cihadist ve ırkçı siyasetleri, Dersimi zorla Müslümanlaştırma ve Türkleştirme emelleridir. Dinsel-kültürel birlik ve teklik adına yapılan bu baskılar Millet statüsü tanınmayan Dersim ve Kızılbaşların kendi dinsel-kültürel ve siyasal otonomileri için mücadelelerine yolaçmıştır. Dersimli kendisini kuşatan bütün Müslüman topluluklardan farklı ve ayrı bir kolektif/millet olduğunu düşünüyorsa, bu düşüncenin oluşumunda Çaldırandan 38e kadarki beş-altı asırlık deneyimin payı büyüktür. Özellikle içine kapanmak ve direnmek zorunda kaldığı bu zaman zarfında Dersimli kendisini etrafından açıkça ayırt eden kendine özgü kurumlar ve değerler yaratmıştır.

Dersimin işgali 1938de bir soykırımla tamamlandı. Bu kırım Dersimi imha amacı ile daha 1920lerde tasarlanıp Tunceli Kanunu ile nihai şekli verilen bir programın ürünüydü. 9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 2'inci maddesinde yapılan soykırım tanımının hemen bütün unsurları bu kırımında mevcuttur.

Bu soykırımın Dersim sorununu ortadan kaldırdığı öne sürülse de, bir iç sömürgeye dönüştürülen Dersim acil çözüm bekleyen bir sorun özelliğini korumaktadır.

ÇEMİŞGEZEK KIRALLIĞI VE SONRASI

Dersim ortaçağlarda daha çok Çemişgezek adıyla bilindi.

Çaldıran Savaşına öngelen dönemde Dersim coğrafyasındaki en önemli oluşum Çemişgezek Krallığıdır. Zaman zaman bağımlı hale gelse de varlığını 16. yüzyıla kadar sürdürmüştür.

Dersimlilerin bölgede egemenlik kuran güçlerle ilişkileri bu konfederasyonun tarihinde saklıdır.

Şerefname Çemişgezek beylerinin Saltuklulardan (1071-1202) geldiğini söyler.

Tevarih-i Cedid-i Mirat-ı Cihan adlı eski bir eserde Saltukluların daha 941/942 yılında Eski Dersimin (Tzanica) Pasin, İspir ve Erzincan gibi yörelerinde buldukları kayıtlıdır. Onların Malazgirt Savaşından (1071) çok önce bölgede olduklarını gösterir bu.

Şeref Hanın kaydında Çemişgezek beyleri Saltuklu emirlerinden Melkişin (Melik Şah) soyundan gösterilir. Melik Şah/Melkiş denilen bu emir (1200-1202), İzzeddin Saltukun torunudur.

Bağımsızlaşma girişiminde bulununca başkenti Erzurum Selçuklular tarafından işgal edilir.

Erzurumun büyük bölümü yitirilirse de, Saltuklu yönetimindeki Mamekiye, Mıcingerd (Sarıkamış-Pasinler arasındaki bölge) ve başka yerlerde direniş devam eder. Dersim dağlarına çekilen Melik Şah , burada Çemişgezek Beyliğini kurar. Şerefnamenin kaydına göre bu beyliğin sonraki yöneticileri onun soyundandır. Bundan dolayı Melkişiler diye bilinmişlerdir.

Bu yöneticilerden biri Taceddin Yalmandır. Belan (Balan) diye de biliniyor. Yaklaşık 1389-1402/1460 tarihleri arasında yönetmiştir. Timurun 1393-1394 Anadolu seferi sırasında Erzincan emiri Tahirtene (Mutahharten) bağımlıdır. 1389da Tahirten ile Akkoyunlular arasında barışı sağlamak için arabuluculuk yaptığı kaydedilir. 1394te Tahirtenle birlikte Timurla görüşüp bağlılık bildirmiştir.

Timur ile Bayezid arasındaki Ankara Savaşı (1402) sırasında hâlâ Timura tabidir.

Bir diğer Çemişgezek yöneticisi Birinci Şah Hasandır (1460?-1473?). Bazı kayıtlarda adı Şeyh Hüseyin olarak geçer. Şerefnameye göre Akkoyunlu Uzun Hasan Çemişgezek Beyliğini bu emir zamanında istila etmiştir. Bu istila bazı kaynaklarda 14üncü yüzyıl başlarına, bazılarında ise 15. yüzyıla (1433 veya 1461) yerleştirilir.

Fatih Sultan Mehmet ile Uzun Hasan arasındaki savaş sırasında Çemişgezekli Birinci Şah Hasan yönetmektedir. Uzun Hasan tarafından Fatihe elçi olarak yollanan heyetin başkanı odur. Uzun Hasanın annesi Sare Hatun da bu heyettedir.

Birinci Şah Hasandan sonra Çemişgezek tahtında onun oğlu ve halefi Mansur Suhrab (1476?-?) vardır. Bacısı ya da kızı Akkoyunlu sultanı Halille evlidir. Akkoyunlu Halilin İranda Fars eyalet valisi iken düzenlediği bir geçit töreninde kendisinden Büyük Emir diye sözedilen Mansur Suhrab da hazır bulunmuştur (1476).

Mansur Suhrabdan sonra beyliğin başına oğlu Hacı Rüstem gelir (ölm. 1514). Fatih Sultan Mehmetin Kemah Kalesi üstüne seferi (1473) ve Uzun Hasanla savaşı sırasında Kemah Kalesi Hacı Rüstemin

yönetimindedir. Bu kalenin Fatih'e teslim edilmesini engelleyen odur. Sonraları Kemah da dahil olmak üzere Çemişgezek yönetimini gönüllü olarak Şah İsmail Safevinin halifesi Nur Ali Halifeye (ölm. 1512) bırakıp İrana gitmiş, burada Şah İsmail tarafından kendisine Irak ve Isfahan yöresindeki bazı toprakların yönetimi verilmiştir. Çemişgezek emiri Hacı Rüstem, Çaldıran Savaşında Şah İsmaille birlikte dövülmüş, Çaldıran yenilgisinden sonra Yavuz Selimle görüşmeye gittiğinde torunu ve kendi aşireti Melkişilerin önde gelenlerinden 40 kişi ile birlikte katledilmiştir.

Çaldırandan hemen sonra Çemişgezekin başında Hacı Rüstemin oğlu İkinci Şah Hasanı görürüz (Pir Hasan, Pir Hüseyin, 1514-1543/1544?).

Dersimin Şah Hasan-Seyit geleneğinde Şeyh Hasan olarak referans verilenlerden biri bu Şeyh Hasandır. Bu gelenekteki Irak, Mısır, Malatya seyahatinin aslı, babası Hacı Rüstem ile birlikte İrana gitmiş olan bu Şeyh Hasanın İran ve Iraktan beraberindeki aşiretlerle birlikte Çemişgezeğe geri dönüşüdür.

Çemişgezek emiri Birinci Şeyh Hasan (Şah Hasan), bu Şeyh Hasanın büyük dedesidir. Şerefname, İkinci Şeyh Hasandan bazen Pir Hüseyin, kimi zaman da Pir Hasan diye sözeder. Babası Yavuz Selim tarafından öldürüldüğünde kendisi Iraktadır. Olayı duyar duymaz, Kırmanciyenin bir bölümünü işgali altında tutan zamanın büyük güçlerinden Mısır Memlûklerine iltica edip Osmanlılara karşı Memlûk Sultanının desteğini almak ister. Bu amaçla ilkin Iraktan Malatyaya gelir. Malatya o tarihte Mısır Memlûk yönetimi altındaki yerlerden biridir. Gelenekte Mısır olarak anılması bu yüzdendir. Burada Malatyanın Memlûk valisi Mamay Hasekiyle görüşür. Ona kararını açıklar. Ama onun tavsiyesi üzerine Kahireye gitmekten vazgeçip o sırada Amasyada bulunan kendi babası ve oğlunun katili Yavuz Selimle görüşmeye karar verir. Bu görüşmede Çemişgezek Beyliğinin yönetimi kendisine iade edilir. Ardından Çemişgezeğe gidip yönetimi eline alır. Tam 30 yıl yönettikten sonra geride 16 oğul bırakarak öldüğü söylenir.

İkinci Şah Hasan (Pir Hasan) birleşik Çemişgezek Beyliğinin son emiridir.

Osmanlı sultanı Kanuni zamanında İkinci Şah Hasan (Pir Hasan)ın oğulları arasında patlak veren anlaşmazlıklar fırsat bilinen ilk Mıncingerd ve Pertek, sonra da Sakaman (Sağman) sancakları oluşturulur. Çemişgezek merkez sancağı ise bu sırada Osmanlı mülkü haline getirilip Osmanlıların yönetimi altına sokulur. Böylece İkinci Şah Hasandan sonra Çemişgezek dört sancağa bölünür. Eski Çemişgezek kırallığının bölüntülerinden Mıncingerd'in ilk sancak beyi Şah Hasanın büyük oğlu Muhammedidir. Onu takiben bu sancağı sırasıyla kardeşleri Ferhşad ve Pilten, daha sonra da Piltenin oğulları ve torunları yönetirler.

Pertek sancağı Şah Hasanın ikinci oğlu Rüsteme verilir. Ardından onun oğlu Baysungur yönetir. Sonraları sancak yapılan Sağmanın ilk yöneticisi Şah Hasanın oğlu Keyhüsrevdir. Daha sonra onun oğulları ve torunları yönetirler.

Bu üç sancağın Melkişiler adıyla bilinen yöneticileri Çemişgezek aşiret konfederasyonunun büyükleridir.

17. ve 18inci yüzyıl Osmanlı kayıtlarında Dersim coğrafyasında Dersim ve Çemişgezek sancakları anılır.

1848de Dersim Hozat başkentli bir sancaktır.

Sancak, Liva veya Mutasarrıflık eşanlamlı sözcüklerdir. Bunlar vilayet ile kaza arasındaki idari birimlere karşılık düşerler. En yüksek yöneticileri Mutasarrıf olarak bilinir. Mutassarıf, hiyerarşide valinin altında, kaymakamın üstündedir.

Dersim, 1848den 1880e kadar bir mutasarrıflıktır. 1880de hükümet nüfuzunu güçlendirmek amacıyla mutasarrıflıktan vilayete, 1888de geri mutasarrıflığa dönüştürülür. Bu statüsü 1918e kadar devam eder. Devlet, halk ile aşiret ve ocak büyükleri arasına girmek için 1908 sonrasında idari yapılanmada nahiye teşkilatına ağırlık verir. 1923 sonrasında Dersim tekrar vilayet yapılır. Ama 1926da 977 sayılı Mülkiye Teşkilatı Kanunu ile Dersim Vilayeti fiilen lağvedilir. Bu tarihten sonraki on yıl boyunca Erzincan ve Elazığ vilayetleri arasında bölüştürülmüş haldedir. Bu iki vilayetle birlikte Birinci Umumi Müfettişlik içindedir (1927-1935/6).

1935te çıkarılan Tunceli Kanunu ile Dersim adı da kaldırılır. Tunceli adıyla bir vilayet haline getirilen Dersimin iç kesimleri 1935ten 1947ye kadar Dördüncü Umum Müfettişlik içindedir.

Dersim, sade halkın Kerbelanın ve Çaldıranın bir devamı gibi gördüğü 1938 soykırımından beri bir TSK sömürgesidir. 1938den bugüne Umumi Müfettişlik, Tunceli Kanunu veya OHAL diye bilinen

olağandışı rejimlerle yönetilmektedir.

Tunceli; Dersime zor yoluyla yamanmış bir kimlik, Şerefnamenin 32 kale ve 16 nahiyeyi kapsadığını kaydettiği bir ülkeye zorla dayatılmış bir sınır, kolonyal ve olağandışı bir rejimdir. Dersimi Tunceliden ibaret görmek Dersimi dağıtma ve imha projelerine bilerek ya da bilmeyerek arka çıkmaktır

ÇALDIRAN'DAN 38'E DERSİM MUKAVEMETİ

Kızılbaşlığı Dersime kabul ettirenler gelenekte tümü birden Seydanlılar olarak anılan Dersim ocaklarıdır. Dersimin Erken ve Geç halk tabakalarını birleştiren onlardır. Erken Dersimliler, bu inancı olduğu gibi değil, ama kendilerinden birşeyler katarak benimsemiştir. 13. ve 15. yüzyıllar arasında yeralan bir süreçtir bu. Bu tarihten Tanzimata, hatta 38'e kadar Dersimliler öncelikle Kızılbaş kimlikleriyle (İrani dillerde Surh-u Ser Cemmi) anıldılar ve bu nedenle cezalandırıldılar.

Dersim mukavemeti de uzunca bir dönem Kızılbaş ve Celali adları altında saklıdır.

İlk Kızılbaş direnişlerinin en ünlüleri Hasan Halife, oğlu Şah Kulu (1511) ve Nur Ali Halifenin (1512) adlarını taşırlar. Hasan Halife ve Şah Kulu, Safevi Şah Haydarın, Dersimden (Erzincan-Çemişgezek) hareketle Sivası kuşatan Nur Ali ise Şah İsmail'in halifeleri idi.

Bu direnişler kırımlarla bastırıldılar.

Ardından Çaldıran geldi.

Çaldıranda Şah İsmailin yanbaşında Osmanlılara karşı dövüşen Dersimliler çok kan kaybetti.

Çaldıran seferi öncesinde kaleme alınan fetvalar Kızılbaşlara karşı savaşın din düşmanlarına karşı bir cihad olacağını söylüyordu. Başta İdris-i Bitlisi olmak üzere Kürt önderleri de tarafları İslam ordusu ve Kızılbaşlar şeklinde tasnif ediyor, Kızılbaşlığı İslam dışı bir din, bir sapkınlık ve dinsizlik olarak görüyordu.

Kendinden öncekiler gibi bir sufi derviş olan Şeyh Celalin direnişi Çaldırana yanıtı. Onu Şah Velinin (1519) ve Kalender Çelebinin (1527) direnişleri izledi. Celalilere adını veren Bozoklu Şeyh Celal, bir Dımılı ve Kızılbaştı. Şah Veli, Şeyh Celalin talibiydi. Üç dört bin adamıyla müridinin intikamını almak için Sivası yürümüştü. Kalender Çelebi ise, bir geleneğe göre Seyit Ali (Kızıl Deli)nin oğlu, Balım Sultanın kardeşi idi.

Dersim, tüm bu direnişlerden dolayı ya da dolaysız, ama yakından etkilendi.

Sonraki ikiyüz yıl boyunca döne döne patlak veren Kızılbaş derviş isyanlarının hemen tümü Şeyh Celalin adından hareketle Celali diye bilindiler.

Bunları yeni Kızılbaş kırımları izledi.

Dört-buçuk yıl süren sadrazamlığı sırasında en az yüzbin insanı Celali veya Kızılbaş diye öldürüp kuyulara dolduran, bu yüzden Kuyucu lakabını alan Sadrazam Murat Paşa, bu dönemin benzersiz zulmünü simgeler.

Yeniçeri Ocağının tasfiye edildiği 1826 sonrasında Kızılbaş ocakları devlet eliyle Nakşilere devredildi.

Bu tarihten sonraki Kızılbaş direnmeleri hemen tamamen Dersimlilerin damgası taşıdı.

Önceki dönemin direnişleri Safevi-Osmanlı çatışması ile içiçeydi. Bu tarihten sonrakiler ise Rus-Osmanlı savaşlarıyla elele yürüdü.

Rus-Osmanlı savaşlarının belli başlıları 1828-29, 1853-54, 1877-78 ve 1914-17 tarihlerinde yereldiler.

Bu savaşlar ve Ermeni özgürlük mücadelesi Dersim mukavemetinin millileşmesine, Dersim için milli haklar talep etmesine katkıda bulundu.

Osmanlı paşalarının cihadist politikaları bu politikaların mağduru olan Dersimlilere yabancı değildi. Onların Ruslara ve Ermenilere karşı cihad çağrılarına doğal olarak ilgisiz kaldılar. 1820lerden itibaren tarafı olmadıkları bu haksız savaşlar için bedel ödemeye, yeni vergiler ve onbinlerce asker vermeye zorlandıkları her seferinde direndiler. Tıpkı Ermeniler gibi Dersimliler de çekilmez hale gelen Osmanlı sömürü ve zulmünden kurtulmak için savaş koşullarını bir fırsata dönüştürmeye çabaladılar.

Kırım Savaşı (1853) öncesinde ve cepheden geri dönüşünde asker toplamak için gelen Osmanlı ordusu Dersimde güçlü bir mukavemetle karşılaştı.

Bu sırada esir edilen 2-3 bin Dersimli Trabzon üzerinden İstanbul'a götürüldü.

19uncu yüzyılın bilinebilen ilk kitlesel Dersim tehciridir bu.

Sürgün uygulamaları 1877, 1907-1910 ve 1937-38 tarihlerinde çok daha kapsamlı boyutlara ulaştı. 1860-70li yıllarda Tanzimatçı Osmanlı yönetimi otoritesini Dersime taşımak için aşiret ve ocak büyüklerini kazanmayı denedi. Bu amaçla Dersim ileri gelenlerini iki kez Erzuruma çağırdı. Bunlardan birkaçı tahsildarlık, kaymakamlık ve nahiye müdürlüğü gibi makamlar karşılığında taşeronluğu kabullense de, çoğunluğu Dersimde devletin resmi memuru olmayı, devlet adına vergi ve asker toplamayı reddetti.

1860ların başlarındaki ilk Erzurum toplantısından beklenen sonuç çıkmayınca tedip ve tenkil seferleri devam etti. Mehmet Derviş Paşanın seferinde (1863) Dersimde asayişsizliğin sorumluları olarak görülen aşiret ve ocak büyüklerinin önde gelenleri tutuklanıp sürgüne gönderildi.

Yaklaşık bu sıralarda devlete ve onunla işbirliği yapan çevre kesimlerdeki derebeylerine karşı cepheden tutum alan Şeyh Süleyman ve Mansur gibi yurtsever liderler belirdi. 1864/1865te bir Dersim-Ermeni ortak örgütü kuruldu. Başkent İstanbul'a bir heyet yollayan bu örgüt, Osmanlı hükümetinden Dersimin kendini yönetme hakkını, Kırmancki (Dımılki)'nin Dersimde yönetim dili olmasını talep etti.

Dersim muhalefetinin kayıtlara geçmiş ilk milli ve siyasi talepleridir bunlar.

Dersim mukavemetinde ilk kez bu sıralarda özgürleşmek için Ruslar ve Ermenilerle işbirliği fikri doğdu.

İkinci Erzurum toplantısı da istenen sonucu vermeyince Ahmet Muhtar Paşa tedip ve tenkille görevlendirildi (1874-1875).

Hozat, Mazgirt, Kızılkilise (Nazimiye), Ovacık ve Çemişgezek gibi kaza merkezleri işgal edildi. Yıkılan kiliselerin taşlarından bu merkezlerde hükümet binaları, garnizonlar ve kışlalar yapıldı. Bu üslerden hareketle devlet nüfuzu daha içerilere taşınacaktı.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı patlak verdiğinde işbaşında panislamist bir siyaset izleyen İkinci Abdülhamit vardı (1876-1908). Savaş başlar başlamaz bir fermanla "kafirlerle ve Moskoflara karşı Kürtler'i "Cihad-ı Mukaddes"e çağırdı. Bu davete Kürtler adına ilk uyan Şeyh Ubeydullah oldu. Dersimin yurtsever liderleri bu savaşta farklı bir tutum geliştirdiler. Dönemin Hozat ve Mazgirt kaymakamları Mansur ve Nafiz, savaşa ancak Dersimin Milli haklarının tanınması halinde katılabileceklerini ilan ettiler. Osmanlılar bu koşulu duymazdan gelince bahsi geçen ikili Dersimin milli haklarını tanımayı vaatmiş bulunan Ruslara yanaştılar. Bir heyetle birlikte Erzuruma gidip burdaki Rus Konsolosu ile görüştüler. Osmanlı paşaları cepheye götürmek için Dersimden zorla asker toplamaya girişince, Mansurun önderliğindeki aşiretler kaza merkezlerinde 1860-77 tarihleri arasında inşa edilmiş kışlaları yakmaya başladılar.

Bu direnişe Antranigin Dersimli Ermeniler olarak tanımladığı Mirakyanlar da katıldı. Surp Garabet Vankı ve Tujik Dağı çevresinde bir ayı aşkın bir süre şiddetli çarpışmalar yaşandı.

93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Berlinde varılan bir antlaşma ile sonuçlandı. Uluslararası antlaşmalara ilk defa girdiği bu tarih (13 Temmuz 1878), Ermeni Sorununun başlangıcı olarak kabul edilir. Dersim, bu antlaşmada reformlar yapılması öngörülen sahaya dahildi. İkinci Abdülhamit reformları savaştan itibaren 1880lerden itibaren Cenevre, Tiflis ve Ermenistanda milliyetçiliği ve sosyalizmi savunan bağımsızlık hareketleri boyverdi. 1886da Hınçak, 1890da Taşnak partileri kuruldu.

1877-78 savaşından sonra merkezi kontrolü pekiştirmek amacıyla Dersim vilayete dönüştürülüp başına bir vali atandı (1880). Vilayet merkezi bugünkü Hozattı. Burada hükümet konağı, kışla, cami ve okul yapıldı; Türk koloniler yerleştirildi.

Böylece Hozat bir devlet sitesine dönüştürüldü.

Kendine medenileştirici bir misyon atfeden devlet, Dersime bir müstemleke gözüyle bakıyordu.

Medeniyeti adına Dersim içine taşıdığı şey İslam (Nakşilik) ve Türklüktü.

1887-88de Dersim yeni bir tedibe maruz kaldı. İkinci Abdülhamitin Fazıl Ferit ve Derviş Müşir adlarındaki paşaları Müslümanlığı benimsemediği taktirde daha çok kan dökeceklerini söyleyerek halkı terörize ettiler.

Abdülhamitin Ermeni ve Dersim/Kızılbaz direnişlerini bastırmak için başvurduğu tedbirlerden biri Müslüman Kürtlerden Hamidiyeler kurmak oldu. Bir Ermenistan kurulmasının Müslüman Kürtler için varlık yokluk sorunu olacağını işleyen Abdülhamit yönetimi, Kürtleri kendi ayrıcalıklarını savunmak için bu alaylara katılmaya çağırdı. 1895ten 1920lere dek sürecek Ermeni soykırımı böyle başladı.

1892-1905 yılları arasında Dersim Sorunu Babıali tarafından 4üncü Ordu Müşiri Çerkez Zeki Paşaya havale edildi. Hamidiye alaylarının fikir babası Zeki Paşadır. Onun bu fikri Kızılbaşlığı nedeniyle Dersimde ters teper düşüncesiyle uygulanmadı. Aşiret ve ocak büyüklerinin çocuklarının İstanbuldaki Aşiret Mekteplerine alınmasıyla yetinildi. Maksat işbirlikçi bir aydın kuşağı yetiştirmektir.

1892 Koçan tedibi, bu aşireti uzun süre Dersim mukavemetinin sembolü haline getirdi.

1893-1908 yılları arasında direniş hareketi Elazığ, Malatya ve Erzurum gibi illeri içine alacak şekilde giderek genişledi.

İlk örnekleri II. Abdülhamit döneminde görülen Dersim Raporları, dönemin Dersim politikasının belgelerler. 1896-99 tarihli bu raporlarda tek çözüm yolu olarak şiddet önerilir. Ek olarak Dersimde Nakşi tekkeleri kurulması, İslam hukuku (şariat) uygulanması tavsiye edilir. Kemalistlerin Tunceli Kanunu, Mareşal Şakir Paşanın adıyla bilinen kırk yıl önceki bu raporlardan esinlenmiştir.

Şakir Paşa, Doğu Vilayetleri Umum Müfettişi sıfatıyla "Ermeni Islahatı"na memur edilmiş biridir. Zeki Paşa ile birlikte Ermeni ve Dersim muhalefetini bastırmakla görevlidir.

Hamidiyeler modeli, temelleri Yavuz Selim ve İdris-i Bitlisi tarafından Çaldıran Savaşı sıralarında atılmış bir örgütlenmedir. O zamanki hedef sadece Kızılbaşlardı. 1890ların başında ise hedefte Rusyanın yanısıra Ermeni ve Dersim muhalefetleri vardı.

1908 Koçan tedibinde ve 1916da Ovacıkta doğan özyönetimin yıkılmasında Hamidiyeler (Cıbran Hamidiye Alayı) önemli bir rol üstlenmiştir.

Kürt aşiret alayları başka adlar altında İttihatçılar ve Kemalistler tarafından da kullanıldı. 1985ten bu yana oluşturulan 90 bin mevcutlu Korucu ordusu gerçekte Hamidiyelerin uzantısıdır. Model ve amaç aynıdır. Yasalarında aşiretleri birer hükmi şahsiyet olarak tanımadığını öne süren Türk devleti, uygulamada tam tersini yapmış, silahlandığı aşiretlere devleti, İslamı ve Türklüğü savunma misyonu vermiştir. Dünün Hamidiye başları gibi günümüzün Korucubaşlarını da müttefik olarak görmüştür.

Bugünün Korucu aşiretleri esas itibariyle dünün Hamidiyeleridir. Hamidiyelerin temelinde ise Çaldıran sıralarındaki düzenlemeler vardır.

1907 Mayısında Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa kumandasında yeni bir Dersim tedibi başladı.

Dersim Komutanı sıfatıyla Hozata yollanan General Neşet Paşanın devam ettirdiği bu tedipte Koçan aşiret grubunun merkezi Amutka işgal edilerek Erzak ve hayvanları ganimet olarak müsadere edildi (Ekim 1907).

Kış koşulları nedeniyle kesintiye uğrayan 1907 tedibi, 1908 yılında devam ettirildi.

Bu sıradaki Dersim-Ermeni ittifakı devleti ürkütüyordu. Genelkurmayın direktifiyle Neşet Paşaya Hamidiyelerin de dahil olduğu ek kuvvetler gönderildi.

Neşet Paşanın adıyla özdeşleşen 1908 tedibi, Dersim mukavemet tarihinde 1938 benzeri bir milattır.

1892den beri Koçan damgası taşıyan Dersim mukavemeti 1908de İç Dersimin Batısı ve Doğusunun yanısıra Elazığ ve başka illeri kapsayacak şekilde giderek genelleşti (Mayıs 1908). Direnişçilerin mevcudu onbini aştı. Haziran ve Temmuz aylarında Erzincan, Erzurum, Elazığ, Malatya ve Diyarbakır gibi illerden Dersime yeni kuvvetler sevk edildi. Abdülhamiti deviren 23 Temmuz 1908 darbesi Dersim tedibi sürerken gerçekleşti. Bu sırada Osmanlı meclisinde ilk kez Dersim Sorunu görüşüldü.

Elazığda büyük bir gösteri yapan Dersimlilerin ısrarlı talebi üzerine hapiste bulunan bazı aşiret büyükleri serbest bırakıldı. Ama Türklük vurgusu hariç İttihatçıların Dersim politikasının Abdülhamitinkinden farkı yoktu. 1907de başlatılan Neşet Paşa hareketi İttihat ve Terakki Partisi hükümeti tarafından devam ettirildi. Erzak ithalinin yasaklandığı Dersimde köyler ve ekinler/tarlalar yakılıyor, aşiretlerin başlıca geçim aracı olan sürülerine elkonuyordu.

1908 tedibinde İttihatçıların amacı 1874/1875lerde yarım kalan Dersim işgalini tamamlamak, Dersim Sorununun kesin olarak bitirmektir. Bu amaca varılamayınca 1909 tedibi ile devam edildi. 1909 Martında Dördüncü Ordu Komutanlığına atanan Mareşal İbrahim Paşa, Harbiye Nezaretine verdiği raporda Dersim işinin bitirilmesi için daha büyük bir kuvvet, fevkaled hal, icraatın bir elden cereyanı ve Dersimliler arasındaki dayanışmanın kırılmasını öneriyordu. Altmış seneden beri içerisine hiçbir hükümet tesiri ve asker ayağı girmemiş olduğu kaydedilen Haydaran ve Demenan mıntıkalarına ilk kez bu tedipte, 25 Ağustos 1909da girildi. Yine köyler ve tarlalar yakılıyor, aşiretlerin hayvan varlığına hükümet tekalifine karşılık olarak elkonuyordu.

1911, 1912-13 Balkan Savaşları ve 1914te yeni tedipler yapıldı.

Ardından Birinci Savaş patlak verdi.

Dersim ve Kızılbaşlara karşı Osmanlı sultanlarının cihad siyasetini Türk milliyetçileri de sürdürdü. İttihatçı paşalar Birinci Savaşa Almanya safında, ama ellerinde cihad fetvası ile katıldılar. Bu emperyalist savaşı bir kurtuluş savaşı gibi tanıttılar.

Sarıkamış bozgunu üzerine, Nisan-Mayıs 1915te Rus ordusu Ermenistana girdi. Osmanlı hezimetini iç savaşı tetiklemişti. Rus işgali altındaki Vanda 20 Mayıs'ta başlayan Ermeni ayaklanması kısa sürede Erzurum, Elazığ ve pek çok diğer kente yayılarak genelleşti. İttihatçıların Ermeni tehciri bu sırada ve bu ayaklanma bahane edilerek hayata geçirildi. Onbinlerce Ermeni Dersime sığındı. Ermeni halkı ve savaşçıları daha 1890lardan beri Dersimde bir sığınak bulmuştu. İttihatçıların ve Kemalistlerin Dersim düşmanlığını katlayan bir tavrı bu.

1915 başlarında bozgun halinde geri çekilmekte olan Enver Paşa, aşiret büyüklerini Elazığda görüşmeye çağırıp Dersimi savaşta taraf olmaya zorladı. Elazığda Enver ve Talatla sadece Karaballı Kango oğlu Mehmet ve Abbasanlı Meço görüştüler. Bektaşî milis gücünün başında cepheye (Erzuruma) gitmekte olan Hacı Bektaş postnişini Cemalettin Çelebiden yararlanmayı denediler. Dersimli liderleri Erzincanda görüşmeye çağırılan Çelebi ile Doğu Dersim adına Keçelan büyüğü Baku Ağa görüştü. Dersimin milli istemleri kabul edilmedikçe Dersimlilerin bu savaşa taraf olamayacağını ilettiler. Bu talebi yabancı tahriki olarak değerlendiren Cemallettin Çelebi de arzu edilen sonucu alamadı. 1916da Mustafa Kemal, İsmet İnönü ve Kazım Karabekir de Dersimin önde gelenlerinden bir bölümüyle aynı maksatla bizzat görüşmüşlerdir. Tüm bu görüşmelerin hiç bir sonuç vermediği söylenemez. Nitekim birkaç aşiret kendi milis güçleriyle cepheye gitmiş, Rus işgaline girdiğinde Pülümürün kendisinde de Osmanlılarla birlikte savaşmışlardır. Ama yaklaşık aynı tarihlerde Dersimde Ruslar ve Ermenilerle ittifakı tercih eden aşiretler vardı. İçlerinde Koçgirili Alişer, Alişan, Haydar ve Mustafanın da bulunduğu Dersimli heyetler Erzincan işgalini takiben burada Ruslar ve Ermenilerle görüşmeler yapıyordu. Bu görüşmeler daha çok Alişer tarafından yürütülmüştür. 1915 kırım sırasında Dersime sığınan Ermeniler, bu süreçte Erzincandaki Rus ve Ermeni kuvvetlerine teslim edilmiştir. Ruslar ve Ermenilerle işbirliği yapan Dersimliler, milli haklar için mücadele eden daha bilinçli kesimdir. Bu kesimin çabasıyla Dersimde yeni bir kıpırdanma başlamış, Mart 1916da Ruslar ve Ermeniler tarafından desteklenen Ovacık merkezli bir özyönetim kurulmuştur. Bu gelişmeyi takiben Osmanlı işgali altındaki kaza merkezlerinde yönetimi ellerine alan Kureşan, Yusufan, Haydaran, Demenan, Karsan, Alan, Suran ve Pilvenk aşiretleri Elazığa doğru ilerlediler. Seyit Rıza, Koçkirili Alişer, Alişan, Haydar ve M. Nuriyi ilk kez buluşturan Birinci Savaş sırasındaki gelişmeler, özellikle 1916 yılı olmuştur.

Bu tarihte Dersim fikri oldukça canlıdır. Dersim istiklali propaganda edilmektedir.

Bu gelişmeler İttihatçıları ürkütür. Tedbir olarak Dersim (Hozat) valiliğine milliyetçi Kürt beylerinden Diyarbakırlı Cemilpaşa-zade Ziya atanır (1916) ve Mehmet Nuri ordu tarafından elçi sıfatıyla direnişçilerle görüşmeye yollanır. Rus ordusunun Mamahatun gibi bazı yerleri işgal ettiği bir tarihtir bu.

Rusların ve Ermenilerin tanımaya hazırlandıkları Dersimdeki özyönetim ancak Birinci Savaşın sonlarına kadar yaşayabildi.

Bu özyönetimi yıkmakla ilkin 16ncı Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal, onu takiben de Galatalı Şevket görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal ve Galatalı Şevketin kuvvetleri arasında Kürt Hamidiye Alayları, Gökdereli Şeyh Şerifin Zaza milisleri ve Çerkez Alayları da vardır. Ovacıkta Türk yönetimi ünlü Kürt milliyetçisi Halitin Cibran Alayı sayesinde 1918de restore edilir.

1918de Taşnak partisi önderliğinde Kafkasyada bir Ermeni Cumhuriyeti kuruldu ve günümüze kadar geldi.. Benzer bir gelişme pekala Dersimde de yaşanabilirdi. Yeterli bir kadronun yokluğu, iyi bir örgütlülüğün olmayışı, Dersim davasının dışarda pek bilinmeyişi ve destek görmeyişi bu sonuçta etkili oldu. Bu ve başka nedenlerden ötürü tarihsel bir fırsat yitirildi.

Osmanlı devletinin savaştan hezimetle çıkması, Osmanlı hakimiyeti altındaki halklara kendini yönetme hakkı tanıyan Wilson Prensipleri ve Mondros Ateşkesi yeni bir tarihi fırsatı verdi. Bir süre önce yitirilen Mütareke koşullarında kazanılabildi. Kemalist Hareketin hazır bir ordu gücüyle kısa zamanda Doğuda denetimi ele geçirmesi Mütareke ortamının ve Sevr Antlaşmasının tanıdığı olanakları değerlendirme şansını hayli zayıflattı. Dersimlilerin bağımsızlık ya da özerklik için yürüttükleri hazırlıklar Kemalistlerin Erzurum ve Sivas kongreleri ile aynı sıralara rastlıyordu.

Dersimin muhatabı artık İstanbul Hükümeti değil, Kemalistlerdi ve Kemalist Hareketin ortaya çıkış amacı da devleti kurtarmak için azınlık halklara karşı cihattı. Dersimdeki hazırlıkları öğrenen Mustafa Kemal karşı tedbirler geliştirmeye çoktan başlamıştı. Dersimli temsilcilerin özerk yönetim talebine milletvekilliği karşılığında işbirliği teklif ediyordu. Bu yöntemle 72 Doğulu adam toplayacak ve Sevri hükümsüz kılmak için tepe tepe kullanacaktı.

Batı Dersimde Koçgirili temsilcilerin de katıldığı kongrede milli haklar için harekete geçilmesi kararlaştırıldığında durum buydu. Hozattaki Dersim valisi aracılığıyla Ankaranın Sevr Antlaşmasında öngörülen ve İstanbul hükümeti tarafından da kabul edilen hakları tanınması, Elazığ, Malatya, Sivas ve Erzincan cezaevlerindeki tutukluları serbest bırakması, Türk yönetici ve memurların Dersimden çekilmesi, Koçgiriye sevkedilen askeri birliklerin geri çağırılması talep edildi. 25 Aralık 1920 günü Elazığ valiliği kanalıyla TBMM Başkanlığına çekilen Batı Dersim Aşiret Reisleri imzalı bir telgrafta aynı istemler tekrarlandı.

Bu tarihte Kemalist hareket saltanatı ve hilafeti savunan Ankara merkezli islami bir rejimdi.

Direnış kaçınılmaz hale gelmişti.

Kongrede benimsenen stratejiye göre, ilkin Dersimin merkezi Hozatta bağımsızlık ya da özerklik deklere edilecek, ardından Erzincan, Elazığ ve Malatya üzerinden Sivasa yürünerek Ankara Hükümetinden tanınma istenecekti.

Mart 1921de Ümraniye, Divriği, Kangal, Zara, Refahiye, Kuruçay ve Kemah ayağa kalkmıştı. Ankara, direnişi bastırmak için Pontusta Rum soykırımı yapan Sakallı Nurettin Paşayı görevlendirmişti.

Koçgirinine üzerine çullananlar arasında Giresunlu Topal Osmanın Laz Alayı da vardı.

Tasarlanandan erken patlak veren ve yalnız kalan direniş, 1921 Nisanında İslam ve Türklük adına bir katliamla bastırıldı.

İçlerinde Alişerin de bulunduğu bazı direnişçiler İç Dersime sığındı. 400 kişi Sivas Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılanıp, sürgün ve ağır hapis cezalarına çarptırıldı. Erzincanda Dersimi temsilen Seyit Rıza ve Koçkirili Alişanın katıldığı görüşmelerde Dersimde yerel dilde eğitim veren okulların açılması gibi mütevazı talepler dahi kabul görmedi.

İki yıl kadar sonra Ankarada tanınmaz bir rejim vardı. Paşaların önderliğinde uğruna sözde kurtuluş savaşı (kimisi milli mücadele der) verilmiş saltanat ve hilafet, üstelik açılışını büyük İslami törenlerle yapmış bir mecliste, ansızın ortadan kaldırılmış, halk şöyle dursun basını bile şoke eden sürpriz bir kararla Cumhuriyet ilan edilmiş, daha doğrusu padişahlıktan paşalığa geçilmişti.

13 Şubat 1925 günü Piranda Şeyh Saitin adıyla anılan Zaza direnişi bu koşullarda patlak verdi. 29 Şubata kadarki onbeş gün zarfında Genç (Darahini), Lice, Hini, Palu ve Elazığ; 29 Şubatta Maden, Ergani, Çermik ve Siverek merkezleri direnişçilerin eline geçti. Diyarbakır ve Elazığda başarısızlığa uğrayan Şeyh Sait ve Şeyh Şerifin kuvvetleri hareketin en güçlü merkezleri Genç ve Paluya çekilmek zorunda kaldılar. 11 Marttan itibaren patlak verdiği merkezi bölgeye sıkışan direniş, 6/8 Nisan 1925te yeni bir kırımla bastırıldı. Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde yargılanan Şeyh Sait ve 47 arkadaşı idam edildi.

TC döneminin ilk Dersim raporu Şubat 1926 tarihlidir. Dersimi Cumhuriyet için bir çıban olarak tanımlayan bu rapor, memleketin selameti için Dersim meselesinin bir an önce hallinin zorunlu olduğunu söylüyordu. Askeri harekete Dersim (Elazığ) valisi Ali Cemalin yaklaşık aynı tarihlerdeki raporu üzerine Koçan tenkili ile başlandı. Dersimliler arasında dayanışmayı önlemek için Dersimde Alevi geleneklerine uygun okullar açılacağı, İç Dersimdeki Koçkirili sığınmacılar için af çıkarılacağı gibi vaatlerde bulunuldu. 19 Eylül 1926da Elazığ ve Havalisi Kumandanı Albay Mustafa Muğlalı tarafından başlatılan Koçan tenkili, 30 Kasım 1926da tamamlandı. Bu olayda Elazığdan kalkan uçaklarla Tağar ve Ali Boğazındaki mağaralara sığınmış olan sivil halka bomba yağdırılmış, vadideki mağaralarda ve yakılıp yıkılan Koçan köylerinde tam bir kırım yaşanmıştır. Birinci Umum Müfettiş İbrahim Tali ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmakın raporlarını takiben 1930 yılı sonlarında Pülümür halkı da benzer bir katliama tanık olur ve daha sonra da 1937-1938e gelinir.

Çaldıran sonrasında İç Dersim büyük bir sığınağa dönüşmüş, güçlü direnişi ile otonom varlığını uzunca bir süre korumuştur. Dersim savunması güçlü bir vatan bilinci doğurmuş, Kızılbaş muhalefeti Dersimleştiği ölçüde millileşmiştir.

Çaldırandan 38e kadarki Dersim mukavemetinin asıl Kürtlerle ilgisi yoktur. Sebepleri, siyasal

doğrultusu ve talepleri farklıdır. Bu direnişlerin asıl hedefi Kürt bağımsızlığı değil, Dersim-Kızılbaş özgürlüğüdür.

ESKİ TOPLUM VE TUNCELİ AŞAMASI

1938, bir milattır.

Bu tarihten önceki Dersim toplumu Dersim geleneğinde Kırmancıya Vırênê (Eski Kırmancıye) olarak tanımlar.

Bu toplumun iki saçayağı vardır: Aşiret ve Ocak.

Temel sosyal birimi aşiret, hücresi Çê adı verilen büyük evdir.

Henüz işgal edilmemiş iç kesimlerde aşiret hudutları dahilinde Komün Kanununun (ortakçı aşiret mülkiyeti ve komünal kurumların) hâlâ yaşadığı bir aşamadır bu.

Dersim kültürünün hümanist, eşitlikçi, paylaşımcı ve dayanışmacı değerleri bu dönemle ilişkilidir.

Çevre kesimlerdeki feodalizm hariç tutulursa, yani yalnızca çekirdek Dersim esas alınır, 38 öncesinin Dersim toplumu Eski Toplum olarak tanımlanabilir.

Devletin Dersim Raporlarında ve 1937-1938'in Türk basınında, 38 öncesinin bu Eski Toplumu hakkında sık sık şu tür belirlemelere rastlarız:

Dersimde vergi nedir bilmeyen bir halk vardır

Dersimli hükümet mefhumuna yabancıdır

Dersimli askerlik nedir bilmiyor

Dersimli ticaret nedir bilmiyor

Dersimli Pazar ekonomisini bilmiyor

Kızılbaşlar arasında ticaret yoktur. Dersimde ticaret Sünni kasabalıların elindedir

Dersimde tapu ve kayıt yoktur

Dersimde aşiret sistemi/düzeni vardır

Dersimde hiç gereği yokken Kümün Kanunu egemendir

Dersimde dağınık yerleşim tarzı egemendir. Bunu zorunlu kılan Dersimlinin hayat şartlarıdır, hayvancılıktır, aşiret sistemidir.

Dersimde aşiret silahlıdır. Bunun nedeni aşiretin güvenlik endişesidir, kendi can güvenliğidir

Dersime koloni gözüyle bakılmalıdır

Dersim halkı vahşidir.

1937-38'in Türk basını ve Dersim Raporları'ndan ayıklanmış Dersim ve Dersimli hakkındaki bu değerlendirmeler 38 öncesinin Dersim toplumu hakkında yeterince fikir verirler.

Vergi, askerlik, para, ticaret, pazar, tapu/mülkiyet, kayıt, hükümet/devlet bilmeyen, Morganın Eski Toplum dediği sınıfsız toplumu anımsatan bir toplum.

Türk devletinin barbar dediği, ana bacı tanımadığını iddia ettiği, sapkın veya dinsiz diyerek soykırımlarla imhaya kalktığı Eski Dersim budur.

İnsanı tanıyan; ırk, dil, din, cinsiyet veya köken ayrımı tanımayan, okunacak en büyük kitap insandır diyen, haksızlığa ve zulme biat/itaat etmeyen, adaleti, mertliği ve dürüstlüğü savunan bir toplum.

Dersimi değerler bu eski toplumun değerleridir.

Yanlışlıkla feodal diye tanımlanan mertlik, dürüstlük, sözünde durma gibi normlar gerçekte bu eski topluma aittir.

Dersimi kendisini kuşatan Müslüman çevreden ayırt eden değerler bu dönemin mirasıdır.

Cemi ve cemaati ile Dersimdeki bu kendiliğinden demokrasi 1937-1938de adına Kemalizm denen Türk faşizmi tarafından yıkıldı.

Böylece Tunceli aşamasına girildi.

Bu aşamada Dersim tamamen kolonileşti.

Sosyal ve iktisadi yapı farklılaştı.

Çekirdek Dersim bu aşamada zor yoluyla TC pazarına, piyasa ekonomisine (kapitalizme) eklemlendi. Dersimlinin işgücü bir metaya dönüştü.

Eski Toplumda varolmayan modern bir aydın tabakası, cılız da olsa işçiler ve işadamları, farklı

meslekler, bunlarla ilişkili mesleki, sendikal ve siyasal örgütlenmeler var şimdi.

Hepsi bu kadar değil elbet.

İşgal, terör, olağandışı rejim, yoksulluk, işsizlik, inkar, asimilasyon, sürgün, göç, Müslümanlaştırma, Türkleştirme, vd.

İç Dersimliler tahsildarı, mahkemeyi, savcüyı, milisi, kelle avcılığını, kallesliğı, toplu kırımını, hapis, idam, karakol ve kışlayı bu aşamada tanıdı.

Dersimin bugünkü hali Türk medeniyetinin ne anlama geldiğinin aynasıdır.

Devletin Dersim Islahatı adını verdiği programın sonucu budur.

Eski Topluma göre bir ilerlemeyi temsil etmiyor bu.

Devletin Dersim programı Dersimliyi ne kurtarmış, ne de kalkındırmıştır.

1938in Dersime maliyeti 70 bin insanımızın hayatından ibaret değil.

Arta kalanlara çıkardığı fatura var bir de.

Islah edilmiş bir avuç insan hariç tutulursa, Dersimli bu yeni aşama ile barışık değil.

Toplumun kendi olağan kanalları içinde dönüşümünü engelleyen modernleşmenin bu türü, halihazırdaki bağımlı, geri, çarpık, baskıcı yapılanma kabullenilemez.

Dersim toplumunu ve değerlerini çürüten Türk sömürge yönetimi daha fazla kaldırılamaz.

Eski Toplumu geri getirmek imkansız.

Ama Eski Toplumun temel değerlerini esas alan yeni bir toplum olanaksız değildir.

Kölelikten başka bir şey olmayan tarihimizin Tunceli aşamasına son vermelidir.

Dersimli bunu vatansız bir azınlığa dönüşmeden başarmak zorundadır.

Toprak üssünü yitirirse ne dili kalır, ne de kültürü.